

तलावांची भारतीय परंपरा

अनुपम मिश्र
अनुवादक – प्रदीप भलगे

तलावांची भारतीय परंपरा

अनुपम मिश्र

अनुवादक - प्रदीप भलगे

भारतीय जलसंस्कृती मंडळाचे प्रथम पुष्प

श्री. अनुपम मिश्र यांचे
'आज भी खरे है तालाब' हे पुस्तक
गांधी शांती प्रतिष्ठान, नवी दिल्ली,
यांनी प्रकाशित केले आहे.

Talavanchi Bhartiya Parampara
Translated by : Pradeep Bhalge

तलावांची भारतीय परंपरा
अनुवादक - प्रदीप भलगे

साकेत प्रकाशन क्रमांक - ९०४
पहिली आवृत्ती - २००३

प्रकाशक - साकेत बाबा भांड, साकेत प्रकाशन प्रा. लि., ११५, म. गांधीनगर, स्टेशनरोड, औरंगाबाद - ४३१ ००५

मुद्रक - राजमुद्रा ऑफसेट, जी-२४, एम. आय. डी. सी. चिकलठाणा, औरंगाबाद - ४३१ २१०

अक्षरजुळणी - धारा प्रिन्टर्स प्रा. लि., ११५, म. गांधीनगर, स्टेशनरोड, औरंगाबाद - ४३१ ००५

मुखपृष्ठावरील छायाचित्र - साकेत भांड

किंमत - ६०.००/- रुपये

ISBN-81-7786-136-0

मनीगत

नाथ सिडस कंपनी, औरंगाबाद यांच्या सभागृहात 'भारतीय जल संस्कृती मंडळा'च्या प्रथम बैठकीत स्टॉकहोम अवार्ड प्राप्त जागतिक कीर्तीचे जलतज्ज्ञ मा. डॉ. माधवरावजी चितळे यांनी भाषणाच्या ओघात आवाहन केले की, श्री. अनुपम मिश्र यांचे 'आज भी खरे हैं तालाब' हे पारंपरिक तलावांचा आलेख मांडणारे अतिशय सुंदर पुस्तक 'गांधी शांती प्रतिष्ठान' यांनी प्रकाशित केले आहे. या पुस्तकाचा मराठी भाषेत अनुवाद करावा.

मी जल अभियंता असल्यामुळे पाणी प्रश्नाविषयी मनात आस्था होतीच. त्यामुळे मी हे आवाहन स्वीकारण्याचा मनोदय प्रसिद्ध इतिहासतज्ज्ञ डॉ. रामचंद्र मोरवंचीकर यांच्या जवळ व्यक्त केला. दुसऱ्याच दिवशी डॉ. रामचंद्र मोरवंचीकर यांनी 'आज भी खरे हैं तालाब' या पुस्तकाची प्रत अनुवाद करण्यासाठी मला उपलब्ध करून दिली.

पूर्वीच्या काळात नद्या आणि जलसाठ्याजवळच गावे वसविली गेली. त्यांच्या काठावरच संस्कृतीचा उदय झाला. मोसमी हवामान असणाऱ्या या भारतीय प्रदेशात वर्षातील फारच थोडा काळ पाऊस पडतो. नदी-नाल्यांतून हे पाणी भराभर वाहत समुद्राला जाऊन मिळते व फारच कमी पाणी जमिनीत मुरते. जमिनीत मुरलेले हे पाणी पुढे वर्षभर पुरवायचे असेल तर जलसाठे निर्माण करणे, भूजलाचे पुनर्भरण करणे अत्यावश्यक आहे, हे आपल्या पूर्वजांनी ओळखले होते. त्यामुळेच 'गाव तिथे तलाव' ही म्हण सार्थ ठरेल इतक्या मोठ्या प्रमाणावर तलावनिर्मिती अव्याहतपणे चालू होती. यांतील काही तलाव राजांनी बांधविले तर काही राणींनी. काही साधूसंतांनी तर काही विधवांनी, तर काही लोकसहभागातून बांधले गेले.

लोकांच्या मनात तलाव आणि पाणी याबद्दल आपलेपणा होता. तलावांची निर्मितीच नव्हे तर त्याचे पावित्र्य, शुद्धता व नियमित देखभाल, दुरुस्ती, उपलब्ध पाण्याचे न्याय्य वाटप याबाबत त्या काळी घालून दिलेले नियम खूपच स्तुत्य व चिरकाल टिकणारे होते. याबाबतचे अतिशय सुंदर वर्णन या पुस्तकात आहे. १८ व्या व १९ व्या शतकात मात्र तलावांची खूपच उपेक्षा झाल्यामुळे अनेक जलसाठे नष्ट झाले. याची लेखकास लागलेली खंत आपल्याही मनास चकटा लावून जाते.

हार्मोन

५०-६० वर्षांपूर्वी मुबलक पाणी असणारे प्रदेश दिवसेंदिवस निर्जल होत आहेत. पाण्याचा प्रश्न अति उग्रस्वरूप धारण करत आहे. उपरोक्त इंग्रज आमदानीतील जे तलाव आज जिवंत आहेत. त्यांचे नूतनीकरण करणे, पाण्याविषयी जागृती व आत्मीयता निर्माण करणे ही ओढ या पुस्तकाद्वारे वाचकांच्या मनात निर्माण झाली तर माझे प्रयत्न सार्थकी लागले असे मी समजेन.

या पुस्तकाचा मराठीतून अनुवाद करण्यासाठी श्री. अनुपम मिश्र यांनी उदारपणे परवानगी दिली याबद्दल मी व्यक्तीशः व 'भारतीय जल संस्कृती मंडळ' त्यांचे ऋणी आहोत.

पुस्तकाचा अनुवाद करताना डॉ. माधवराव चितळे, 'भारतीय जल संस्कृती मंडळ'चे अध्यक्ष न्यायमूर्ती श्री. नरेंद्र चपळगावकर, उपाध्यक्ष श्री. डॉ. रामचंद्र मोरवंचीकर, माझे स्नेही अभियंता श्री. प्र. रा. देशपांडे व मंडळाच्या इतर सदस्यांनी मोलाचे मार्गदर्शन केले. याबद्दल मी त्यांचा अत्यंत ऋणी आहे.

तसेच माझी पत्नी सौ. चारु, मुले प्रांजली आणि पीयूष यांनी या कामी मला सहकार्य केले. त्यामधूनच या पुस्तकाचा जन्म झाला.

'साकेत प्रकाशन'चे श्री. बाबा भांड यांनी या पुस्तकाचे अत्यंत सुबकपणे मुद्रण व प्रकाशन केले. याबद्दल मी त्यांचा अत्यंत ऋणी आहे.

प्रदीप भलगे

प्रस्तावना

आपला प्राचीन वारसा विस्मृतीत गेला म्हणजे त्याचा आजच्या काळात सुद्धा किती उपयोग आहे हे आपल्या लक्षात येत नाही. मागच्या पिढ्यांनी भविष्यकाळाची म्हणजेच येणाऱ्या पिढ्यांची तरतूद करून ठेवण्यासाठी अनेक चांगल्या गोष्टी केलेल्या असतात. त्यांचा काही काळ उपयोग केला नाही म्हणजे त्या आपण विसरून जातो. काळ आणखी पुढे जातो. आपल्या परंपरा आणि वारसा पुनः तपासला म्हणजे त्यांची उपयुक्तता लक्षात येते. अशाच एका उपयुक्त वारशाची आठवण करून देणारे हे पुस्तक आहे.

पाण्याची वाढत जाणारी टंचाई हा जगभर चिंतेचा प्रश्न झाला आहे. अगोदरच पाण्याचे साठे कमी, दरवर्षी देशभर पडणारा पाऊस सरासरीने तुटपुंजा, जमिनीखालच्या पाण्याची पातळी सतत खाली चाललेली. पाण्याची गरज मात्र सतत वाढती. अशा परिस्थितीत पाण्याचे प्राचीन साठे, त्यांची पूर्वी असलेली व्यवस्था, पाण्याच्या नियोजनाच्या परंपरागत पद्धती यांचे स्मरण म्हणजे खरोखरच पुण्यस्मरण आहे.

अनुपम मिश्र यांचे 'आज भी खरे हैं तालाब' हे असेच आपले स्मरण जागे करणारे पुस्तक आहे. आपले विसरलेले सामुदायिक शहाणपण पुनः लक्षात आणून देणारे हे पुस्तक आहे. या पुस्तकाचा श्री. प्रदीप भलगे यांनी केलेला नेटका मराठी अनुवाद आज प्रसिद्ध होत आहे. 'भारतीय जलसंस्कृती मंडळा'ला या प्रकाशन कार्यात सहभागी असल्याचा अभिमान वाटतो. श्री. बाबा भांड यांच्या 'साकेत प्रकाशन'ने हे उपयुक्त पुस्तक प्रसिद्ध करण्याची जबाबदारी स्वीकारली. त्यामुळे हा अनुवाद देखण्या रूपात प्रसिद्ध होऊ शकला.

आपल्या लोककथांतून पाण्याचे पावित्र्य, पाण्याचे साठे जतन करण्याचे महत्त्व सांगितलेले आहे. भारतीय संस्कृती नद्यांना माता मानते. हे पूजनीय आहे आणि पवित्र व शुद्ध करणारेही आहे. शिवाय ते जीवनाचा तर मूलाधार म्हणून त्यालाही जीवन हेच नाव आहे. आपल्या ऐहिक जीवनातील पाण्याचे महत्त्व लक्षात घेऊनच आपल्या संस्कृतीत आपण पाण्याला महत्त्वाचे स्थान दिले आहे.

राजांनी तलाव बांधले ते त्यांचा राजधर्म पाळण्यासाठी. आपले कर्तव्य करण्यासाठी. पण अनेक खाजगी व्यक्ती सुद्धा आपले सर्वस्व खर्चून तलाव बांधण्याला गत काळात उद्युक्त झाल्या, त्यामागची प्रेरणा मानवतेची आणि सांस्कृतिक नात्याची होती. हे पुस्तक अशा वारशाची वेधक पद्धतीने कहाणी सांगते आहे.

देशाच्या विविध भागांत प्रचंड संख्येने अस्तित्वात असणारे तलाव, तलाव बांधण्याचे कसब जाणणाऱ्या जाती, त्यांचे रक्षण करणारे लोक, बांधण्याची पद्धत, त्यावरून वेगवेगळ्या लोकभाषांत आलेले शब्द, पाण्याच्या शुद्धतेची काळजी घेणे ही सामाजिक जबाबदारी असल्याचे मानण्याच्या वर्तन परंपरा, फलौदी गावातल्या तलावाचे रक्षण हेच आपले जीवित कार्य मानणाऱ्या गैंगजी कल्ला यांच्यासारखे व्रती लोक, एकट्याने वर्षोन्वर्षे खपून तलाव खोदणारा गुराखी समाजाचा मेघजी अशी परिश्रमपूर्वक जमवलेली माहिती या पुस्तकात आहे. उपेक्षा आणि अतिक्रमणे यांच्यामुळे नष्ट होत चाललेल्या तलावांच्या जीवनदायी वारशाची आठवण हे पुस्तक करून देत आहे.

‘भारतीय जलसंस्कृती मंडळा’चा उद्देशच पाण्यासंबंधीचा आपला सांस्कृतिक वारसा व आपली दुर्लक्षित संपत्ती लोकांच्या लक्षात आणून देणे, परंपरागत शहाणपण व पाण्याचे जतनाचे प्रयोग यांच्यापासून स्फूर्ती मिळवून त्याचा आजही जनतेला लाभ मिळावा म्हणून प्रयत्न करणे हा आहे. त्या उद्देशाला पूरक असे हे प्रकाशन आहे. म्हणून त्याचे विशेष स्वागत केले पाहिजे.

नरेन्द्र चपळगावकर

औरंगाबाद

दि. १५-३-२००३

अनुक्रमणिका

तलावाच्या काठावरील इतिहास	०९
पायापासून शिखरापर्यंत	१३
विश्वसागराचा नायक	१९
सागराचे आगर	३१
साफ डोक्याचा समाज	४३
सहस्रनाम	५१
मृगतृष्णा खोटी ठरविणारे तलाव	५९
तलाव बांधतो धर्म स्वभाव	७१
आजही जिवंत आहेत तलाव	७९

शेकडो, हजारो तलाव
अचानक शून्यातून
प्रकट झालेले नाहीत.
बनवून घेणारा एक
असेल तर बनवणारे
दहा होते. आणि असे
अनेक मिळून शेकडो,
हजारो तयार होत असत.
परंतु मागील दोनशे वर्षांत
थोडेबहुत नवीन शिक्षण
प्राप्त केलेल्या समाजाने
या शेकडो, हजारोंचे
फक्त शून्यच बनविले.

तलावाच्या काठावरील इतिहास

‘चांगली कामे करा’ कुडन शेतकऱ्यास राजा म्हणाला होता. कुडन, बुढान, सरमन आणि कौराई हे चार भाऊ होते. सकाळी लवकर उठून चौघेही शेतावर जात. दुपारी कुडनची मुलगी सर्वांसाठी जेवण तयार करून नेत असे.

एका दिवस शेतावर जात असताना एका टोकदार दगडाची ठेव लागून मुलगी कळवळली. त्या दगडाचा तिला खूप राग आला. आपल्या जवळील खुरप्याच्या साहाय्याने तिने तो दगड उपटला. पण काय आश्चर्य, दगडाचा स्पर्श होताच लोखंडाचे खुरपे सोन्याचे झाले. मुलीच्या आश्चर्याला पारावार उरला नाही. तो दगड उचलून मुलगी धावतपळत शेतावर पोहोचली. काकांना आणि वडिलांना एका दमात तिने सर्व कथन केले. हे ऐकून सर्व भाऊ आश्चर्यचकित झाले. सर्वजण तो दगड घेऊन तातडीने घरी आले. त्यांच्या हातातील दगड हा साधा दगड नसून तो परिस आहे हे त्यांच्या लक्षात आले. लोखंडाच्या ज्या वस्तूला परिसाचा स्पर्श करावा ती वस्तू तात्काळ पिवळ्याधमक सोन्यात परिवर्तित होऊन त्यांच्या डोळ्यांत चमकू लागे.

डोळ्यांतील चमक फार वेळ टिकली नाही. जास्तीत जास्त सकाळपर्यंत राजाच्या कानी ही गोष्ट जाईल आणि राजाचे सेवक हा परिस हिसकावून नेतील असे कुडनला वाटले, त्यापेक्षा आपणच हा परिस राजाच्या स्वाधीन करावा व सर्व काही राजाला सांगावे असे त्याला वाटले. कथा पुढे चालू राहते. यापुढील कथेत असे काही घडते की वरील प्रसंग हा परिसाने लोखंडाला केलेल्या स्पर्शाचा प्रसंग नसून समाजालाच परिसस्पर्श करणारा प्रसंग ठरतो.

राजा परिसही घेत नाही व सोनेही घेत नाही. सर्व काही कुडन शेतकऱ्यास परत देतो आणि म्हणतो, “जा, यातून काही चांगली कामे करा. अनेक तलावांची निर्मिती करीत राहा.”

ही कथा खरी आहे की ऐतिहासिक आहे हे माहीत नाही. पण मध्य भारताच्या अनेक भागांतून ही कथा इतिहासाकडे अंगुलीनिर्देश करीत लोकांच्या मनात रुजली आहे हे मात्र खरे.

या भागातील पाटन नावाच्या क्षेत्रात चार मोठे तलाव आजही उपलब्ध आहेत आणि वरील कथेला इतिहासाच्या कसोटीवर कस लावणाऱ्यांना लाजवीत आहेत. बुढागर भागातील बुढासागर, मझगवामधील सरमनसागर, कुआँग्राममधील कौराईसागर व कुंडम गावातील कुंडमसागर हे चार तलाव या कथेतील चार भावांच्या नावाने आजही उभे आहेत. सन १९०७ मध्ये गॅझेटियरच्या माध्यमातून या देशाचा व्यवस्थित इतिहास लिहिण्यासाठी भ्रमण करणाऱ्या इंग्रजांनीसुद्धा या भागातील अनेक लोकांकडून ही कथा ऐकली व हे चार तलाव पाहून खात्री करून घेतली. यातील सरमनसागर इतका मोठा आहे की याच्या किनाऱ्यावर तीन मोठी गावे वसली होती आणि ही तीनही गावे हा जलसाठा आपापल्या नावाप्रमाणे विभागून घेत असत. परंतु हा विशाल तलाव मात्र या तीनही गावांना एकत्र जोडत होता व सरमनसागर हे आपले नाव सार्थ करीत होता. सरमन, बुढान, कौराई आणि कुडन यांना इतिहास विसरलाही असेल; परंतु या लोकांनी तलाव निर्माण करून त्यांच्या किनाऱ्यावर इतिहास निर्माण केला हे मात्र खरे.

देशाच्या मध्य भागातील अनेकांच्या हृदयात जागणारी ही कथा उत्तर, दक्षिण, पूर्व व पश्चिमेला सर्वदूर कोणत्या ना कोणत्या रूपात पसरलेली दिसून येते. आणि या समवेत दिसतात शेकडो - हजारो तलाव. परंतु त्यांची व्यवस्थित गणना मात्र झालेली नाही. या असंख्य तलावांची गणना करणाऱ्यांपेक्षा त्यांची निर्मिती करणारे लोक येत राहिले आणि तलाव निर्माण होत गेले.

काही तलाव राजाने बांधविले तर काही राणीने, एखादा तलाव कोणी एका सर्वसाधारण गृहस्थाने बांधला तर एखादा कुणी एका विधवेने, तर काही तलाव कोणा एका असाधारण साधूसंताने. जेव्हा जेव्हा तलाव बांधण्यात आले तेव्हा तेव्हा तो निर्माता महाराज अथवा महात्मा म्हणविला गेला. तलावांच्या निर्मात्यांना कृतज्ञ समाज अमर बनवीत गेला आणि निर्मितीही तलाव निर्माण करून समाजाप्रतीची आपली कृतज्ञता व्यक्त करत गेले.

समाज व त्याचे घटक यांच्यामध्ये या विषयातील एकमेकास पूरक संबंध असण्याचा हा काळ तसा काही छोटा काळ नव्हता. महाभारत व रामायण काळातील तलाव वगळले तरीसुद्धा असे म्हणता येईल की, पाचव्या शतकापासून पंधराव्या शतकापर्यंत या देशाच्या एका टोकापासून दुसऱ्या टोकापर्यंत अनेक तलाव निर्माण होत गेले. साधारण एक हजार वर्षांपर्यंत अखंडपणे चाललेल्या या परंपरेत पंधराव्या शतकात काही अडचणी निर्माण झाल्या. मात्र त्या काळातही हा ओघ पूर्णपणे थांबला नाही. हा प्रवाह आटला नाही.

इतक्या प्रदीर्घ काळात या चळवळीस लाभलेले स्थैर्य समाजाच्या मनात कायमचे रुजले होते. उलथापालथीच्या या काळातही तलाव निर्मिती पूर्णपणे थांबली नाही. १८ व्या व १९ व्या शतकाच्या अखेरपर्यंत भारतात ठिकठिकाणी तलावांची निर्मिती होतच गेली.

त्यानंतर मात्र तलावांच्या निर्मितीची प्रक्रिया हळूहळू मंद होत गेली. राजकीय स्थित्यंतरे झाली. राजा आणि प्रजा यामधील तलाव निर्मितीचा सांस्कृतिक दुवा निखळला गेला. परकीय संस्कृतीचे व भिन्न वारशांचे राज्यकर्ते आल्याने स्वतःच्या वारशाकडे या समाजाने अक्षम्य दुर्लक्ष केले. तलावांची तसेच भूक्षेत्राची मोजणी करणारे मात्र जरूर आले. काम मोठे होते, कामासाठी मोजणी करणारे कमी तर होतेच, पण कमकुवतही होते. त्यामुळे ठीक मोजदादही झालीच नाही. हळूहळू काही भागात तलावांची मोजदाद झाली. मात्र वेगवेगळ्या भागांतील या गणना एकत्र करून एकदाही पूर्ण संख्या मोजली गेली नाही. तथापि या विखुरलेल्या मोजणीतूनही संपूर्ण देशातील कामाचे चित्र उजळून उठते.

तुडुंब भरलेल्या या तलावांची निर्जीव आकड्यांत नोंद करण्याचा प्रयत्न कोठून सुरू करावा? चला देशाच्या मध्यभागात पुन्हा परतू व तेथूनच या तलावांची व्यापकता पाहू या.

आजच्या रिवा जिल्ह्यात जोडैरी हे गाव आहे. साधारण २५०० लोकसंख्या असलेल्या या गावात १२ तलाव आहेत. याचजवळ आहे १५०० लोकवस्तीचे व १० तलाव असलेले गाव ताल मुकेदान. प्रत्येक गोष्टीत सरासरी काढणाऱ्यांच्या असे लक्षात येईल की, दर १५० व्यक्तींमागे एका तलावाची सुविधा या गावामध्ये आजही उपलब्ध आहे. ज्या काळात या तलावांची निर्मिती झाली त्या काळात लोकसंख्या आजच्या तुलनेत अनेक पटींनी कमी होती. याचा अर्थ आपापल्या भागात पडणाऱ्या पावसाचा प्रत्येक थेंब गोळा करून साठविण्यावर भर देण्यात येत असे आणि संकट काळात शेजारच्या क्षेत्रामध्ये त्याचे वाटप करण्यात येई. वरुण देवतेचा हा प्रसाद गाव आपल्या ओंजळीत भरभरून घेत असे.

आणि वरुण राजाचा प्रसाद जिथे कमी मिळतो तिथे तर त्याचा एक एक कण, एक एक थेंब गोळा केल्याशिवाय ते गाव कसे बरे राहणार! त्यामुळेच अत्यंत कमी पाऊस होणाऱ्या राजस्थान व त्यातल्या कोरड्या म्हणविल्या जाणाऱ्या थरच्या वाळवंटी प्रदेशातील हजारो गावांची नावे तलावांच्या नावावरून पडलेली आहेत. गावांच्या नावासोबतच 'सर' जोडलेले आहे. 'सर' या शब्दाचा अर्थ तलाव. जिथे तलाव नाही तिथे गाव नाही. या भागात तलाव मोजण्यापेक्षा गावे मोजून गावांची दुप्पट किंवा तिप्पट केली असता तलावांची संख्या मिळते.

मध्ययुगामध्ये लोकसंख्येची वाढ काही पटीत होऊन शहरे आकारात आली. त्या वेळी पाणी मात्र उसने आणले नाही किंवा (आजच्या शहराप्रमाणे) चोरूनही आणले नाही. गावांप्रमाणेच शहरांनीही पाण्याची व्यवस्था स्वतः केली.

इतर शहरांचे सोडा, राजधानी दिल्लीतसुद्धा कोणे एके काळी ३५० छोटे मोठे तलाव होते याची नोंद सापडते.

गावातून शहरात व शहरातून राज्याकडे वळूया. पुनश्च रिवा प्रदेशात जाऊ या. आजच्या मापदंडानुसार हा भाग मागासलेला आहे. मात्र पाण्याच्या व्यवस्थेचा मापदंड लावला तर मागील शतकात तिथे जवळजवळ ५००० तलाव होते.

स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या १०० वर्षांपूर्वी, दक्षिणेकडील मद्रास प्रांतात ५३,००० तलावांची मोजणी करण्यात आली होती. इ.स. १८८५ मध्ये केवळ १४ जिल्हांतून ४३,००० तलावांचे काम चालू होते. याचप्रमाणे म्हैसूर राज्यातही इ.स. १९८० पर्यंत (या सध्याच्या उपेक्षेच्या काळातही) ३९,००० तलाव कोणत्या ना कोणत्या रूपात लोकांची सेवा करीत होते.

इकडेतिकडे विखुरलेले हे सारे आकडे एकत्र केले तर असे दिसते की अगदी या शतकाच्या प्रारंभापर्यंत, आषाढाच्या पहिल्या दिवसापासून भाद्रपदाच्या शेवटच्या दिवसापर्यंत, जवळपास ११ ते १२ लक्ष तलाव पाण्याने भरून जात आणि पुढील ज्येष्ठापर्यंत वरुण देवतेचा काही न काही प्रसाद वाटतच असत.

कारण लोक चांगली कामे करीत असत.

पायापासून शिखरापर्यंत

आज अवचित एकादशी आहे. चांगले काम करण्यासाठी आज मुहूर्त बघण्याची गरज नाही, तरीसुद्धा सर्व लोक एक दुसऱ्यांची भेट घेऊन विचारणा करीत आहेत. एका नवीन तलावाच्या निर्माण कार्यास आज प्रारंभ होणार आहे.

वाचकांना वाटेल की तलावांच्या निर्मितीचे - पाळू भरण्यापासून ते पाणी भरण्यापर्यंतचे- पूर्ण विवरण येथे मिळणार आहे. आम्ही स्वतः या तलावनिर्मितीच्या तपशिलाच्या शोधात होतो; पण कुठेही तपशील मिळाला नाही. वर्षानुवर्षे जेथे हजारो तलाव तयार होत आले, त्या ठिकाणी तलाव निर्मितीचे विवरण मिळू नये, याबाबत सुरुवातीस आम्हालाही काही तरी चुकल्या सारखे वाटले; पण खरे तर हेच साहजिक आहे.

‘तलाव कसे तयार करावेत’ या ऐवजी ‘तलाव असे तयार करायचे’, असेच उदाहरण सर्वदूर मिळत होते. तरीही तुटक तुटक अशी जी काही विवरणे मिळतात त्यांतून तलाव कसे तयार करावेत याचे, अगदी सुंदर नसले तरी कामचलाऊ चित्र तरी स्पष्ट होते.

आज अवचित एकादशी, आता विचारणे नको. सर्व योजना पूर्वीच तर ठरली आहे. तलावाची जागाही निश्चित झालीय. ज्यांनी ठरविले त्यांनी न जाणो किती पावसाळे पाहिलेले; त्यामुळेच पाणी किती येईल, कोठून येईल, त्यापैकी किती पाणी येथे अडविले जाईल हे प्रश्नच येथे निर्माण होत नाहीत. त्यांच्या दृष्टीने हे मोठे प्रश्नच नाहीत; या अगदी साध्या नेहमीच्या सवयीच्या गोष्टी आहेत.

यातील काही जणांनी यापूर्वी अनेक तलाव खोदले आहेत आणि यातीलच काही जण तर पिढ्यान्पिढ्या हेच काम करीत आले आहेत.

तलाव बनविण्यासाठी दाही दिशा मोकळ्या आहेत, तरीही तलावाच्या जागेची निवड करताना अनेक बाबींवर लक्ष देण्यात येते, ही जागा गायरानाच्या बाजूस आहे. जमिनीला उतार आहे, खोलगट क्षेत्र आहे. ज्या क्षेत्रातून पाणी वाहून येणार आहे ती मुरमाड जमीन आहे. प्रातर्विधीसाठी त्या भागात कुणीही जात नाही. मेलेल्या जनावरांची कातडी काढण्याचीही ती जागा नाही.

अभ्यासातून अभ्यास वाढतो. अभ्यासू डोळे प्रस्तावित जागा नजरेखालून एक वेळ घालून येतात.

पाणलोट क्षेत्राची (ज्या भागातून तलावात पावसाचे पाणी वाहून येणार आहे) स्वच्छता, सुरक्षितता पक्की केली जाते. पाणलोट क्षेत्रातून उत्तम प्रकारे पाणी मिळेल याबाबत खात्री केली जाते. जिथे पाणी वाहून येईल त्या जागेची वैशिष्ट्ये ध्यानी घेतली जातात. पाळू किती उंच असेल, किती रुंद असेल, कुठून कुठपर्यंत असेल, तसेच पाणी पूर्ण भरल्यानंतर जास्तीचे पाणी वाहून जाण्यासाठी सांडवा कुठे असेल, याचा अंदाज घेण्यात आला आहे.

सर्वजण गोळा झाले, आता वेळ कशाला, चमचमणारी ताटे सजली आहेत. सूर्याची किरणे त्याला अजूनच चमकवीत आहेत. पाण्याने तांब्या भरलेला आहे. रोली, मौली, हळद, अक्षता यांच्यासह लाल मातीची टोपली ठेवली आहे. भूमी आणि जलाच्या स्तुतिसुमनांचे श्लोक हळूहळू जलतरंगामध्ये परिवर्तित होत आहेत.

वर्षानुवर्षापासून जेथे हजारो तलाव तयार होत आले,

त्या ठिकाणी तलावनिर्मितीचे विवरण मिळू नये,

याबाबत सुरुवातीस चुकल्या चुकल्यासारखे वाटले.

पण ही एक सहज स्थिती आहे.

‘तलावाची निर्मिती कशी करावी’ या ऐवजी

सर्वच तलाव असे तयार करायचे,

याचेच चलन होते. यद्यपी छोटे छोटे खंड जोडून

त्यास सुंदर तलावाचे रूप भलेही देता आले नाही,

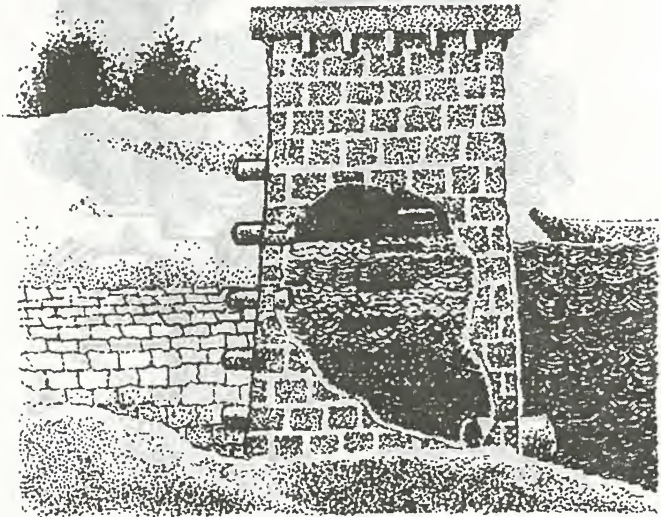
तरी कामचलाऊ दृश्यांची कल्पना केली जाऊ शकते.

वरुण देवतेचे स्मरण केले जात आहे. तलाव कुठेही खोदा, देशातील या कोपऱ्यापासून त्या कोपऱ्यापर्यंत सर्वच नद्यांच्या नावाने प्रार्थना केली जात आहे. आता श्लोकांचे आवाज थांबून, जमिनीवर आघात करणाऱ्या फावड्यांचे आवाज उठत आहेत. पाच जण पाच पराती माती खोदतात दहा हात पराती उचलून पाळूवर टाकतात. येथे पाळू बांधली जाईल. मुहूर्त साधला, गूळ वाटला जात आहे. डोळ्यांत उभारलेले तलावाचे संपूर्ण चित्र कुदळीच्या साहाय्याने खुणा करून जमिनीवर चित्रित केले आहे. माती कुठून निघेल, कुठे कुठे टाकली जाईल, पाळूपासून किती दूरवर खोदकाम करता येईल, जेणेकरून पाळूच्या ठीक खाली पाण्याच्या दाबाने पाळूच कमजोर होईल इतकी खोली होऊ नये, अशा सर्व गोष्टींचा विचार होतो.

अवचित एकादशीला इतके काम तर निश्चितच होते, परंतु जर काही कारणाने त्या दिवशी काम झालेच नाही, तर मात्र मुहूर्त विचारला जातो, किंवा स्वतःच मुहूर्त काढतात. गावात तसेच शहरातील घराघरांत आढळणाऱ्या पंचांगात इतर अनेक बाबींसमवेत विहीर व तलाव बांधण्याचे मुहूर्त दिलेले असतातच.

हस्त, अनुराधा, तीनही उत्तरा, शतभिषा, मघा, रोहिणी, पुष्य मृगशिरा, पुष्य नक्षत्रामधील मंगळवार, बुधवार, गुरुवार तसेच शुक्रवारी कार्यारंभ करावा. परंतु ४, ९, १४ या तिथी टाळाव्यात. शुभलग्नात गुरू व बुध बली असावा. पापग्रह निर्बल असावेत. शुक्राचा चंद्र हा जल राशीला संलग्न व चौथा असावा. गुरू, शुक्राचा अस्त झालेला असावा. भद्रा असू नये. असे सगळे असले तर तलाव खोदणे शुभ असते.

आज आमच्यातील बहुतांशी लोकांना वरील विवरणातील फार तर दिवसांची काही नावेच समजतील. तरीही आजच्या समाजातील एका मोठ्या भागातील लोकांच्या मनातील घड्याळे या घड्याळांशी मिळतीजुळती आहेत. काही वर्षांपूर्वी तर सारा समाज याच घड्याळांबरोबर चालत असे.

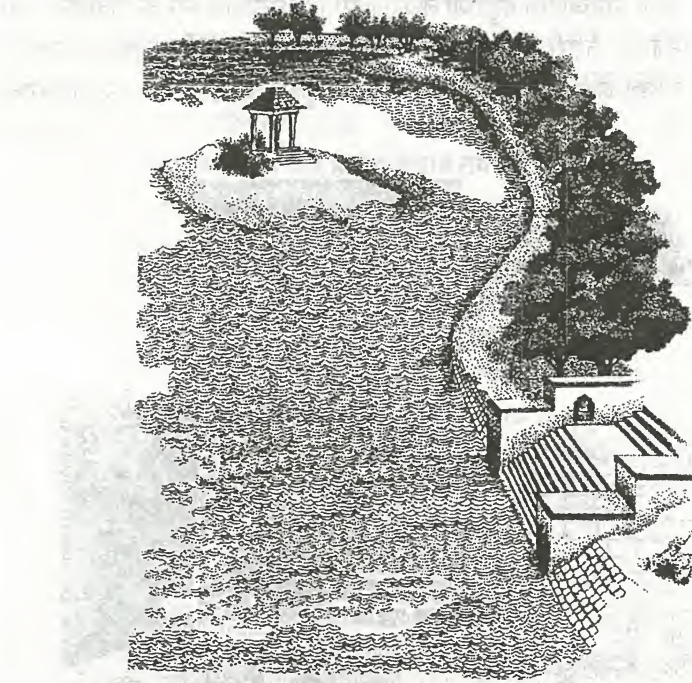
मुहूर्ताची वेळ साधण्यात आली. लोक परत फिरले. आता सवडीप्रमाणे एक-दोन दिवसांत पुनश्च काम सुरू करण्यात येईल.

अनुभवी नजरांच्या पापण्याही लवत नाहीत. किती मोठा तलाव आहे, काम किती आहे, किती लोक लागतील, किती औजारे लागतील, किती मण माती खोदली जाईल, पाळूवर माती कशी टाकली जाईल? टोपल्यांनी वाहून नेता येईल की गाढवांची गरज पडेल?

असे अनेक प्रश्न लाटांसारखे निर्माण होतात. धरण भिंतीचे मातीचे काम किती? चुना व दगडांचे पक्के काम किती? मातीचे कच्चे काम एकदम पक्के करावे लागेल आणि चुना व दगडांचे काम कच्चे राहणार नाही, याबाबत जागरूक राहावे लागेल.

प्रश्नांच्या लाटा उठतात आणि अनुभवी मनातील अथांग खोलीत त्या शांत शांत होत जातात. शेकडो मण मातीचे अत्यंत अवजड असे हे काम आहे. वाहत्या पाण्याचे मन थांबण्यासाठी वळवायचे आहे. पाण्याशी नव्हे तर आगीशी खेळावयाचे आहे.

हलगीच्या आवाजाबरोबर सारे गाव तलावाच्या जागेवर जमा होते. तलावाचे काम एकजुटीने चालेल. सर्वजण एकत्र काम केल्यानंतर एकत्रच घरी परततील.

शेकडो हात माती खोदतात. शेकडो हात माती उचलून पाळूवर टाकीत आहेत. हळूहळू बांधकामाचे पहिले चरण पूर्ण होत आहे. मातीचा एक थर टाकल्यानंतर त्याची दबाई सुरू होत आहे. माती दाबण्याचे काम नंदी करीत आहेत. चार टोकदार खुरांवर बैलाचे पूर्ण वजन पडते व खुरांनी मातीची दबाई होते. पहिला थर पूर्ण झाल्यावर त्यावर दुसरा थर टाकण्यात येतो. प्रत्येक थरावर पाणी शिंपडतात, बैल चालवितात, शेकडो हात भराभर काम करतात. संथ वेगाने कार्य उंच उंच वाढत जाते. आतापर्यंत कुदळीने आखलेली रेखा अस्पष्ट होती. आता मात्र मातीचा ठळकपणे दिसणारा एक पट्टा तयार झालाय. काही ठिकाणी ती रेषा सरळ आहे, तर काही ठिकाणी किंचित वळलेली आहे.

पाणलोट क्षेत्रातून येणारे पाणी धरण भिंतीवर ज्या ठिकाणी जोर देणार आहे त्या ठिकाणची पाळू व भिंत जास्त मजबूत करण्यावर कटाक्षाने लक्ष पुरविण्यात येत आहे. कोपरापासून हात जसा वळतो तसेच पाळू या ठिकाणी वळली असल्यामुळे या भागातील दबाई अत्यंत काळजीपूर्वक केली जात आहे.

धरणाची जागा गावाच्या जवळच असल्यामुळे दुपारच्या भोजनास सर्वजण घरी जातात. जेव्हा धरण स्थळ लांब असते तेव्हा भोजनही तेथेच घेतात आणि दिवसभर गूळ घातलेले मधुर पाणी सर्वांना दिले जाते. पाण्याचे काम म्हणजे प्रेमाचे काम, पुण्याचे काम! हे काम करताना अमृतासारखे गोड पाणीच पाजावे लागेल, तेव्हाच अमृतासारखे सरोवर निर्माण होईल.

या अमृतमय सरोवराचे रक्षण ही पाळू करणार आहे, कारण तीच तर पालक आहे. बुडामध्ये पाळू किती रुंद आहे, किती उंच उठणार आहे, माथ्यावर किती रुंद असणार आहे, असे प्रश्न गणित किंवा विज्ञानावर आपले ओझे टाकीत नाहीत. अनुभवी नजराच ते ठरवितात. आणि जर का ते गणितीय भाषेत मोजायचे ठरविले तर असे म्हणता येईल की, पाळूच्या पायातील रुंदीच्या अर्धी तिची उंची असेल आणि पूर्ण तयार झाल्यानंतर माथ्यावरची रुंदी ही पाळूच्या उंचीच्या अर्धी असेल.

मातीचे कच्चे काम पूर्ण होत आलेय. आता पक्के काम हाती घ्यावे लागेल. चुनाघाणीत चुना टाकून एकजीव करण्याचे काम चुनकरांनी केव्हाच सुरू केलेय. दगडांना आकार देण्याच्या कामात दगडफोडे व्यस्त आहेत. अमृतसरोवराचे रक्षण करणाऱ्या पाळूचे रक्षण करणारा सांडवा आता बांधण्यात येईल. सांडवा म्हणजे तलावातील अतिरिक्त पाणी पाळूचे नुकसान न करता जिथून बाहेर पडेल ती जागा.

सांडव्याची उंची पाळूच्या उंचीपेक्षा ७ ते १० हात कमी असेल, तेव्हाच तर पाळूला न तोडता पाणी वाहून जाऊ शकेल. पाळू आणि सांडव्याचे काम पूर्ण झाले आणि या प्रकारे तलावाची साठवण क्षमता निर्माण झाली.

पाणलोट क्षेत्रातील सर्व पाणी आता तलावात एकत्र होईल. तलावाच्या क्षमतेपेक्षा पाणलोट क्षेत्रातून येणारे पाणी कमीजास्त तर नाही ना? याचे पुनः एकदा निरीक्षण अनुभवी नजरा करीत आहेत.

आता शेवटची डुगडुगी वाजत आहे. काम तर पूर्ण झाले आहे, तरीही सर्वजण पुन्हा पाळूवर एकत्र आलेत. अवचित एकादशीला केलेला संकल्प पूर्ण झाला. फक्त पाळूच्या वरच्या बाजूस एका स्तंभाचे बांधकाम व पाळूवर घटोइया देवतेची प्राणप्रतिष्ठा करावयाची बाकी आहे. स्तंभावर गणेशाची मूर्ती विराजमान होईल आणि खाली सर्पराज. घटोइया बाबा घाटावर बसून संपूर्ण तलावाचे रक्षण करतील.

आज सर्वांना भोजन आहे. सुंदर आणि मजबूत पाळूने घेरलेला तलाव एका मोठ्या थाळीसारखा दूरवरून दिसत आहे. ज्या अनामिक लोकांनी याची निर्मिती केली ते आज प्रसाद वाटून एक सुंदर नाव या सरोवरास देतील. आणि हे नाव कागदावर नव्हे तर लोकांच्या हृदयात कोरले जाईल.

परंतु नाव दिले म्हणजे काम संपले नाही. हस्तनक्षत्रात पावसाचे पहिले आगमन होताच सर्वजण पुन्हा तलावावर जमा होतील. अनुभवी नजरांची आजच खरी परीक्षा आहे. लोक कुदळ, फावडे, बांबू, काठ्या घेऊन पाळूवर फिरत आहेत. अतिपरिश्रमाने एक एक थर वाढवीत नेलेली पाळूसुद्धा हे पहिले पाणी पित्याशिवाय मजबूत होणार नाही.

कुठल्याही क्षणी कुठूनही पाणी पाळूत घुसून भेगा पडण्याची शक्यता आहे. उंदरांनी केलेली बिळे बांबू, काठ्यांनी दाबून दाबून भरण्याचे काम पाळूवरून फिरणारे लोक करीत आहेत.

काल जशी हळूहळू पाळू उंच होत गेली, त्याचप्रमाणे धरणात आता पाणी पातळी वाढत आहे. संपूर्ण पाणलोट क्षेत्रातून पाणी गोळा होत धरणात येत आहे.

सिमट - सिमट जल भरहि तलावा ।

जिमी सदगुण सज्जन पहिं आवा ॥

अनामिक हातांची भेट पाण्याने स्वीकारली आहे.

विश्वसागराचा नायक

हे अनामिक लोक होते तरी कोण?

शेकडो, हजारो तलाव काही अचानक शून्यातून प्रकट झालेले नाहीत. बनवून घेणारा एक असेल तर बनवणारे दहा होते. आणि असे अनेक मिळून शेकडो, हजारो तयार होत असत. परंतु मागील दोनशे वर्षांत थोडेबहुत नवीन शिक्षण प्राप्त केलेल्या समाजाने या शेकडो, हजारोंचा फक्त शून्यच बनविलाय. यापूर्वीच्या काळात इतक्या मोठ्या प्रमाणावर तलावनिर्मिती कोण करीत असेल, या बाबत थोडीसुद्धा उत्सुकता आजच्या या समाजाच्या मनात नाही. अशा प्रकारचे काम करण्यासाठी आज या समाजाने आय.आय.टी.चा, सिव्हिल इंजिनिअरिंगचा एक नवीन साचा तयार केलाय; परंतु यापूर्वी करण्यात आलेल्या कामाची मोजणी या नव्या मापदंडाने करण्याचा प्रयत्नसुद्धा या समाजाने अजूनही केलेला नाही.

स्वतःच्या मोजपट्टीने जर मोजले असते तर निदान असे प्रश्न त्यांच्या मनात निर्माण झाले असते की, त्या काळातील आय.आय.टी. कुठे होते? कोण होते त्याचे निर्देशक? किती बजेट असे? किती सिव्हिल इंजिनिअर त्यातून तयार होत? मात्र आजच्या समाजाने हे जुन्या काळातील अनुपयुक्त काम समजून पाण्याचा प्रश्न नव्या ढंगाने हाताळण्याचा निश्चय केला आणि दावा पण. खेड्या-वस्त्यांचे सोडून घा, शहरामधील नळांतून पाण्याऐवजी केव्हाही वाहणारी शांतताच त्यांच्या या निश्चयाचा व दाव्याचा निष्फळपणा प्रचितीस आणते.

या समाजाला येथेच सोडून जरा मागे वळूया. आज जे अनामिक ठरलेत, त्यांचे त्या वेळेस खूपच नाव होते. संपूर्ण देशात तलावांची निर्मिती होत होती आणि ते बनविणारेही साऱ्या देशात होते. काही ठिकाणी ही विद्या जातीच्या विद्यालयात शिकवली जात होती. तलाव बनविणारे हे लोक काही ठिकाणी एकाच जागी वस्ती करून आढळत, तर काही ठिकाणी फिरत फिरत ते हे काम करीत.

या तलावनिर्मितीचे कार्य करणाऱ्या लोकांना अत्यंत आदराने गजधर या सुंदर शब्दाने संबोधित असत. राजस्थानच्या काही भागांत आजही हा शब्द प्रचलित आहे. गजधरचा अर्थ गज धारण करणारा आणि गज म्हणजे मोजमाप करतात ती सळी. तीन हात लांब लोखंडी सळई घेऊन फिरणाऱ्या या गजधरास या समाजाने कधीही मिस्त्री मानले नाही. गजधर हा तर समाजाची खोली मोजणारा आहे, असा उच्च दर्जा समाजाने त्यांना दिला.

गजधर हे वास्तुरचनाकार होते. खेड्यांतील समाज असो वा शहरांतील समाज; त्यांच्या नवनिर्मितीची, व्यवस्थापनाची जिम्मेदारी हे गजधरच सांभाळीत. नगराच्या नियोजनापासून छोट्यात छोट्या निर्माणकार्याचा भार गजधरांच्या खांद्यावर असे. ते योजना बनवीत. कामास लागणाऱ्या एकूण खर्चाचा अंदाज काढीत. निर्माण कार्यास लागणारी सारी सामग्री गोळा करीत. आणि त्या बदल्यात यजमानाकडून त्यांच्या क्षमतेपेक्षा जास्त असे काही मागत नसत. आणि लोकही असे होते की, त्यांना शक्य होईल तेवढी भेट गजधरांना देत.

काम पूर्ण झाल्यावर पारिश्रमिक देऊन, शिवाय सन्मान करण्याची प्रथा होती. सन्मान म्हणून फेटा भेट देण्याची रीत हल्ली फक्त शीख समाजात दिसते. पण गजधरांना आदराने फेटा भेट करण्याची प्रथा काही काळापूर्वीपर्यंत राजस्थानमध्ये चालू होती. फेट्याच्या समवेत चांदीचे किंवा सोन्याचे बटनसुद्धा कधी कधी देत असत. काही वेळेस त्यांच्या नावावर जमीन केली जात असे. फेटा नेसविल्यानंतर गजधर हे त्यांच्या संघातील अन्य सहकाऱ्यांची नावे सुचवीत; त्यांनाही पारिश्रमिकासमवेत यथाशक्ती काही ना काही वस्तू भेटीच्या स्वरूपात दिली जात असे. कृतज्ञतेचा हा भाव तलावाची निर्मिती झाल्यानंतर आयोजित भोजनसमारंभात विशेष करून दिसत असे.

आधी गजधर हे हिंदू असत, नंतर मुसलमानही. सिलावटा नावाच्या जातीतील लोक वास्तुकलेमध्ये अत्यंत निपुण होते. सिलावटा शब्द शिळेपासून तयार झाला. गजधरांप्रमाणे सिलावटा हेसुद्धा दोन्ही धर्मांत होते. लोकसंख्येच्या प्रमाणात त्यांची संख्या बरीच मोठी होती. त्यांच्या स्वतःच्या गल्ल्या होत्या. राजस्थानच्या जुन्या शहरात आजही सिलावटपाडा सापडतात.

सिंध प्रांतात, कराचीमध्ये सुद्धा सिलावटा लोकांच्या मोठमोठ्या गल्ल्या आजही आहेत. गजधर व सिलावटा - एकच काम करणारी ही दोन नावे काही ठिकाणी एकच होतात. जैसलमेर आणि सिंध प्रांतात सिलावटांच्या प्रमुखास गजधर म्हणत असत. कराचीतही यांच्याकडे सन्मानाने पाहिले जात असे.

फाळणीनंतर पाकिस्तान मंत्रिमंडळात एक सिलावट, हाकिम मोहम्मद गजधर यांची नियुक्ती करण्यात आली होती. यांची एक शाखा तोमर वंशापर्यंत जाते आणि समाजातील सर्वोच्च पदाला स्पर्श करते. अनंगपाल तंवरने कधी काळी दिल्लीवर झेंडा फडकविला होता.

अनुभवी नजरांचे सुंदर उदाहरण म्हणजे गजधर होत. गुरू-शिष्य परंपरेतून हे शिक्षण त्यांना मिळत असे. नवीन हातांना जुने हात इतके शिकवीत की काही काळानंतर ते 'जोडिया' बनत. जोडिया म्हणजे गजधरांचा विश्वसनीय सहकारी. एका गजधरासमवेत अनेक जोडिया असत. काही चांगले जोडियाजवळ असणारे गजधर स्वतः इतके पारंगत होत की गज त्यांच्या हातून केव्हाच सुटून फक्त नावानेच ते गजधर राहत.

जो अवजारांना हात लावत नाही तो उत्तम गजधर अशीही एक व्याख्या होती. फक्त जागा पाहूनच कुठे काय करावे लागेल याचा निर्णय घेत. ते एका ठिकाणी बसत व त्यांच्या तोंडी आदेशावर सारे काम चालत असे.

अवजारांचा उपयोग करता करता ते इतके पारंगत होत की, अवजारांची गरजच त्यांना भासत नसे, ही एक गोष्ट; परंतु कधीही अवजारांना हातच न लावणे ही दुसरी गोष्ट. अशा सिद्ध लोकांना सिरभाव म्हणत असत.

सिरभाव कोणत्याही अवजारांचा उपयोग न करता पाण्याची योग्य जागा दाखवीत. असे म्हणतात की अंतःप्रेरणेतून त्यांना हे कळत असे. सिरभाव हे काही विशिष्ट जातीतले नव्हते. काही लोकांना ही सिद्धी प्राप्त होत असे.

जलसुंधा म्हणजे वासावरून जमिनीतील पाणी सांगणारे. हे लोकसुद्धा सिरभावप्रमाणेच असत. आंब्याच्या किंवा जांभळाच्या काठीच्या साहाय्याने ते पाण्याची जागा दाखवीत. हे काम मात्र आजही चालू आहे. ट्यूबवेल खोदणाऱ्या कंपन्या प्रथम यंत्राच्या साहाय्याने जागा शोधतात आणि नंतर जलसुंधाला बोलावून पाणी मिळेल की नाही याची खात्री करून घेतात. सरकारी क्षेत्रातही कागदावर न आणता यांची सेवा उपयोगात आणली जाते.

सिलावटा हा शब्द मध्यप्रदेशाकडे जाता जाता एक काना हरवून सिलावट असा बनतो, पण गुण मात्र जसेच्या तसे राहतात. मध्य प्रदेशात काही ठिकाणी सिलाकार पण होतो. गुजरातमध्ये त्याची बरीच संख्या आहे. तिथे त्यांना सलाट असे म्हणतात. यातीलच हिरा सलाट हे दगडावरील त्यांच्या कामामुळे खूपच प्रसिद्ध झाले.

कच्छ प्रांतात गजधर हे गर्डधर झाले. त्यांचा वंशवृक्ष इंद्र देवाचा पुत्र जयंत याच्यापासून सुरू होतो. गजधराचे एक नाव सूत्रधार असेही आहे. हेच नाव नंतर गुजरातमध्ये ठार व देशाच्या बऱ्याच भागांत सुतार असे झाले.

गजधराचे शास्त्रीय नाव स्थपति असे होते. आजही थवई असे ते प्रचलित आहे. पाथरवट (पथरोट) आणि टकारी हे दगडावर केल्या जाणाऱ्या सर्व कामाचे चांगले जाणकार होते आणि तलाव बनविण्याच्या कामातही त्यांची गरज भासत असे. मध्यप्रदेशमधील पथरौटा नावाच्या गाव आणि गल्या आजही त्यांची आठवण देतात. टकारी लोक लांब दक्षिणेपर्यंत विखुरलेले होते आणि त्यांच्या गल्यांना टकेरवाडी म्हणत असत.

संसार हा मातीचा आहे आणि या मातीचा पूर्ण संसार जाणणाऱ्यांची संख्याही काही कमी नव्हती. यांना मटकूट अथवा मटकुडा म्हणत. जेथे जेथे हे वसत त्या गावास मटकुली म्हणत. सोनकर आणि सूनकर हे शब्द सोन्याचे काम करणाऱ्यांसाठी होते. पण हे सोने, सोने नव्हे तर मातीच होती. सोनकर किंवा सूनकर यांना राजलहरिया असेही संबोधत. हे स्वतःला रघुवंशाचा सम्राट सगरच्या मुलांशी जोडत असत.

अश्वमेध यज्ञासाठी सोडलेल्या घोड्याची चोरी झाली त्या वेळेस सगरपुत्रांनी घोड्याला शोधण्यासाठी संपूर्ण पृथ्वीच खोदून काढली आणि शेवटी ते कपिल मुनीच्या क्रोधाला पात्र ठरले. आणि याच शापामुळे तलावाची माती खोदण्याचे काम सोनकर करू लागले. परंतु या कार्यामुळे ते क्रोध नव्हे तर पुण्य कमाऊ लागले. विटा तयार करण्याच्या कामातही त्यांचा हातखंडा होता. तलावाकरिता माती खोदण्याच्या कामावर खंती यांनाही बोलवीत. काही कारणास्तव खंती तेथे उपलब्ध नसतील तर तलावाच्या मातीविषयी कुंभारांचा सल्ला घेतला जात असे.

तलावाच्या जागेची निवड करताना बुलई, न बोलविता येत. ज्यांना गावाबद्दल माहिती आहे त्यांना बुलई म्हणत. कुठे कोणाची जमीन आहे, कशी जमीन आहे, यापूर्वी तलाव-विहिरी इत्यादी कुठे कुठे बांधल्या आहेत, कुठे बांधता येतील अशी सर्व माहिती बुलईंना तोंडपाठ असे. एवढेच नव्हे तर याबाबतीतील अनेक बारकावे त्यांच्याकडे लिखित स्वरूपातही असत.

मालवा भागात बुलईच्या मदतीनेच ही सर्व माहिती जमाबंदीत नोंद केली जात असे. आणि ही जमाबंदी प्रत्येक जमीनदारीत सुरक्षित असे.

काही भागांत बुलईंना 'डेर' असेही म्हणत. मिर्धा पण त्यांच्यासारखेच असत. जमिनीची मापे, हिशोब ते ठेवत, तसेच जमिनीचे वाद मिटविण्याचे कामही करीत.

विटा आणि चुन्याच्या गारा तयार करण्याचे काम चुनकर करीत. फावल्या वेळात मिठाचा व्यापार यांच्याच हाताने होत असे. मध्यप्रदेशात या चुनकरांची संख्या इ.स. १९११ मध्ये २५००० पेक्षाही जास्त होती. ओरिसामध्ये लुनिया, मरहा आणि सांसिया होते.

नवीन लोक तलावांना जसे विसरले तसेच ते बनविणाऱ्यांनाही विसरले. विस्मरण झालेल्या या लोकांच्या यादीत दुसाध, नौनिया, गोंड, परधान, कोल, डिमर, डिवर, भोई इ. चा समावेश होतो. एक काळ असा होता की हेच लोक तलावाचे उत्तम जाणकार समजले जात. आज मात्र यांची ती भूमिका समजून घेण्याचे विवरणही आम्ही हरवून बसलो आहोत.

कोळी लोकांनीही तलावांचे मोठे काम केले आहे. शेकडो तलाव बनविणाऱ्या या कोळी लोकांबाबत माहिती देणारी एक ओळसुद्धा आज सापडत नाही. मात्र एक काळ होता की आपल्या गावात वस्ती करावी म्हणून कोळी जातीच्या सदस्यांना अनेक सुविधा दिल्या जात. महाराष्ट्र व गुजरातमधील अनेक गावांत त्यांना देण्यात आलेल्या जमिनीचा शेतसारा माफ केला जात असे. अशा जमिनीला बारा किंवा बारो म्हणत असत.

अगरिया लोक खरोखर लोहपुरुष होते. लोखंडाचे काम करणारी ही जमात होती; परंतु काही ठिकाणी अगरिया तलावाचेही काम करीत. तलाव खोदकामासाठी लागणारी गेंती, फावडा, बेल, मेटाक, घमेले, तगाडी इत्यादी अवजारे बनविणारे अगरिया लोक ती अवजारे चालविण्यात कोणाच्याही मागे नव्हते. 'बेल' वरूनच बेलदार हा शब्द बनलाय.

माळी समाज आणि परिहार समाजसुद्धा तलाव बांधण्यात व त्यानंतर तयार झालेल्या सरोवरात कमळ व कुमदिनीसारखे फुलांचे वेल लावण्यात योगदान देत असत. काही ठिकाणी तर तलावाच्या काठावरील काही जमीन माळी कुटुंबासाठी सुरक्षित ठेवली जात असे. त्यांच्या जीवनाचा आधार तलाव असे आणि आयुष्यभर ते तलावांचे रक्षण करीत.

भिल्ल, भिलाले, सहरिया, कोल या समाजाची गणना आज अनुसूचित जातीच्या यादीत केली जाते; पण एक काळ असा होता की त्यांची छोटी छोटी राज्ये होती, त्यांच्या राज्यातील पाणी आणि तलावांची व्यवस्था ते स्वतः सांभाळीत.

वाहत्या पाण्याला बांध घालून कुठे अडवायचे आणि अडलेल्या पाण्याला सिंचनाकरिता किती दूरपर्यंत न्यायचे हे कौशल्य, भिल्ल लोक धनुष्यबाणाप्रमाणे आपल्या खांद्यावरच ठेवून असत. तलावाच्या पाण्याचा दाब व बांधण्यात आलेले बांध यांची त्यांना चांगली परीक्षा होती. पाण्याचा दाब किती आहे आणि किती अंतरापर्यंतच्या विहिरींना तो जिवंत ठेवू शकेल, याबाबतचे रहस्य आपल्या बाणाद्वारे रेषा आखून ते दाखवू शकत असत.

मिणा जमातीचे लोक राजस्थानमध्ये हे काम करीत. अलवर जिल्ह्यातील तरुण भारत संघ नावाच्या एका छोट्याशा नवीन संस्थेने मागील १० वर्षांत २००० पेक्षा अधिक तलावांची निर्मिती केली आहे. प्रत्येक गावात त्यांना जाणवले की, तलाव बनविण्याचे शास्त्र पूर्ण गावालाच अवगत आहे. कठीणातल्या कठीण प्रसंगातसुद्धा या संस्थेस बाहेरून सल्ला घेण्याची गरज पडली नाही. कारण तेथे असलेले मिणा लोक अनेक पिढ्यांपासून तलावनिर्मिती करीत आलेत.

भिल्ल लोकांत अनेक पोट विभाग होते. नायक, नायका, चोलीवाला नायक, कापडिया नायक, मोठा नायक, छोटा नायक तसेच तलाविया, गरासिया इत्यादी सर्वजण तलाव व पाण्याच्या कामाचे नायक म्हणविले जात.

नायक किंवा कोकण - महाराष्ट्रातील नाईक ही उपाधी बंजारा समाजातही होती. वनात वास्तव्य करणारा वनचर, बिनचर यांना हळूहळू बंजारा असे संबोधन वापरण्यात आले. बंजारा समाज आज दयनीय अवस्थेत आहे, परंतु एके काळी शेकडो प्राण्यांवर माल लादून एका शहरातून दुसऱ्या शहरात व्यापारासाठी हे जात. उसाच्या क्षेत्रातील गूळ भाताच्या क्षेत्रात व पुन्हा भात घेऊन दुसऱ्या क्षेत्रात नेऊन विकण्याचा व्यवसाय ते करीत.

शहाजहान बादशहाचा वजीर आसफजहाँ इ.स. १६३० मध्ये दक्षिणेत आला त्या वेळी त्यांच्या सैनिकांचे सामान, भंगी-जंगी नावाच्या नायक बंजाराच्या बैलावर लादलेले होते.

त्या बैलांची संख्या होती एक लाख ऐंशी हजार. भंगी-जंगी शिवाय शाही फौज हलणे शक्य नव्हते. त्यांच्या प्रशंसेत आसफजहाँने सोन्यात लिहिलेला एक ताम्रपट भंगी-जंगीस भेट दिला होता.

या वर्णनात काही प्रमाणात अतिशयोक्ती असेलही; परंतु एवढे मात्र खरे की, मोजणे कठीण होईल इतके पशू ज्या कळपात असत त्या कळपास एक लाख पशूंचा कळप मानला जात असे, आणि त्या टोळीच्या नायकास लाख बजारा असे म्हणत. हजारो पशूंचे हे कळप शेकडो लोक घेऊन चालत. त्यांच्या एक दिवसाच्या मुक्कामावर किती पाणी लागत असेल याचा अंदाज करता येतो. जिथे जिथे हे जात त्या त्या ठिकाणी पूर्वीचा तलाव नसेल तर तलाव बांधणे आपले कर्तव्य आहे असे ते मानत.

मध्यप्रदेशामधील सागर नावाच्या जागी बनविलेला सुंदर व मोठा तलाव अशाच कुण्या लाख बजाराने बांधला होता. छत्तीसगढमध्ये आजसुद्धा अनेक गावांतील लोक आपल्या तलावास कुण्या लाख बजाराची नावे जोडून आठवणीत ठेवतात. या अज्ञात लाख बजाराच्या हातांनी बनलेल्या ज्ञात तलावांच्या यादीत अनेक प्रदेशांच्या नावांचा समावेश होईल.

गोंड समाजाचाही तलावाशी घनिष्ठ संबंध आहे. महाकौशलमध्ये गोंड समाजाचा हा गुण जागजागी तलावांच्या स्वरूपात विखुरलेला आढळतो. कुडनद्वारे निर्मित जबलपूर जवळचा तलाव आज एक हजार वर्षांनंतरही उपयोगात आहे. राणी दुर्गावती याच समाजात होऊन गेली. याच राणीने आपल्या छोट्याशा कालखंडात एक मोठा प्रदेश तलावांनी भरून टाकला.

गोंड हे स्वतः तलावनिर्मिती करतच होते; पण त्याच समवेत तलाव निर्मिती करणाऱ्या इतरांचाही ते खूप सन्मान करीत. गोंड राजांनी उत्तर भारतातील कोहली समाजाच्या लोकांना महाराष्ट्रातील भंडारा जिल्ह्यात मोठ्या उत्साहाने आणून वसविले होते. त्याच कारणामुळे भंडारा जिल्ह्यात असे अनेक सुंदर तलाव आढळतात.

मोठ्या तलावांच्या यादीत सर्वप्रथम क्रमांकावर असणारा प्रसिद्ध भोपालताल राजा भोज यांनी निर्माण केला होता. मात्र ही योजना कालिया नावाच्या एका गोंड सरदाराच्या मदतीनेच पूर्णत्वास गेली. भोपाल व होशंगाबादच्या मधील दरीतून वाहणारी कालिया सोत नदी याच गोंड सरदाराच्या नावे ओळखली जाते.

गोंड समाजाचाही तलावाशी घनिष्ठ संबंध आहे.

महाकौशलमध्ये गोंड समाजाचा हा गुण जागजागी

तलावांच्या स्वरूपात विखुरलेला आढळतो.

कुडनद्वारे निर्मित जबलपूर जवळचा तलाव

आज एक हजार वर्षांनंतरही उपयोगात आहे.

राणी दुर्गावती याच समाजात होऊन गेली.

याच राणीने आपल्या छोट्याशा कालखंडात

एक मोठा प्रदेश तलावांनी भरून टाकला.

ओढिया, ओढही, ओरही, ओड, औड. जसजशी जागा बदलली तसतसे त्यांचे नावही बदलत गेले. काम मात्र एकच, दिवस-रात्र तलाव आणि विहिरी निर्माण करणे आणि तेही असंख्य. विहिरीचे दुसरे नाव ओड असेच आहे. त्यामुळेच तर अशी म्हण पडली की 'ओड हे लोक रोज नवीन विहिरीचे पाणी पितात.' वस्तू बनविणारे आणि बनणाऱ्या वस्तूचे एकच नाव असल्याचे यापेक्षा चांगले उदाहरण शोधूनही सापडणार नाही. हे लोक पश्चिमेतील गुजरातपासून राजस्थान, उत्तर प्रदेश, विशेषतः बुलंदशहर आणि त्याजवळील क्षेत्र, महाराष्ट्र, मध्यप्रदेश, ओरिसापर्यंत वास्तव्यास होते. ओरिसामध्ये कधीकाळी कठीण संकट आले असताना नऊ लाख ओड लोक धार नगरीत पोहोचल्याची कथा ऐकू येते. हे लोक गाढवे पाळीत.

कधी हे गाढवावरून माती वाहून पाळू बनवीत, तर कधी तलावासाठी माती खोदत. स्त्रिया व पुरुष एकत्रच काम करीत. ओडी लोकांना मातीची जाण होती. रंग व मातीचा गंध यावरून मातीचे विशेष गुणधर्म ते उत्तम रीतीने ओळखत. मातीचा थर व दाबही ते उत्तमप्रकारे ओळखत. राजस्थानमध्ये आजही एक म्हण आहे की 'ओडी लोक कधीच दबून मरणार नाहीत.'

प्रसिद्ध लोकनायिका जसमा ओडन धार नगरीच्या अशाच एका तलावावर काम करीत असताना राजा भोजच्या नजरेत भरली होती आणि तिच्यावर मोहित झालेल्या राजा भोजने तिच्यासाठी आपल्या राज्यावर पाणी सोडण्याचा निर्णय घेतला होता. राजाने जसमाला एका सोन्याच्या अप्सरेच्या रूपात कल्पिलेले होते, परंतु ओढी कुटुंबात जन्म घेतलेली जसमा स्वतःलाच नव्हे तर सर्व जगालाच मातीचे मानणाऱ्या परंपरेचा एक हिस्सा होती. कथा सांगते की, जसमाच्या प्राप्तीसाठी राजा भोज काहीही करण्यास तयार होता. स्वतःचे कर्तव्य सोडून, करू नयेत अशा गोष्टी पण करू लागला होता. अशा राजाची राणी बनण्यापेक्षा मृत्यूला कवटाळण्याचा निर्णय जसमा घेते.

राजाचे नाव लोपले पण जसमा ओडनचे नाव आजही ओरिसापासून छत्तीसगढ, महाकौशल, मालवा, राजस्थान आणि गुजरातमध्ये घेतले जाते. या घटनेला शेकडो वर्षे लोटली, पण वरील भागांत पिकांची कापणी झाल्यानंतर रात्ररात्र जागवून जसमा ओडनची गीते गायली जातात, त्यावर नाटके दाखविली जातात. जसमा ओडन अजरामर झाली आहे. जसमा ओडनचे यश लोकांच्या मनावर अजूनही आहे. परंतु ओढी लोकांनी बांधलेल्या तलावांचे, विहिरींचे यश मात्र लोक विसरले. जे खरोखर राष्ट्रनिर्माता होते त्यांनाच आज रोजगार व अन्न मिळविण्यासाठी दारोदार भटकण्याची वेळ आली आहे. बरेचसे ओढी आजही ती कामे करतात. इंदिरा नहर बनविण्याच्या कामामध्ये हजारो ओढी लागले होते.

ओरिसामध्ये ओढीशिवाय सोनपुरा आणि महापात्रेसुद्धा तलाव आणि विहिरींचे निर्माते होते. गंजाम, पुरी, कोणार्क आणि आजूबाजूच्या क्षेत्रात यांची वस्ती होती. बालंगीर जिल्ह्याच्या सोनपुरा गावातून निघालेले लोक म्हणजे सोनपुरा हे होत.

एकीकडे हे मध्य प्रदेशात जात तर दुसरीकडे खाली आंध्र प्रदेशापर्यंत जात. खरिजा जातीचे लोक रामगढ, विलासपूर आणि सरगुजाच्या आजूबाजूस तलाव, छोटे बंधारे आणि कालवे यांचे काम करीत. १९७१ च्या जनगणनेप्रमाणे त्यांची संख्या २३००० इतकी होती.

बिहारमधील मुसहर, बिहारला लागून असलेल्या उत्तर प्रदेशच्या भागातील लुनिया, मध्यप्रदेशमध्ये नौनिया, दुसाध आणि कोल जातींचे लोकसुद्धा तलाव बनविण्यात व्यस्त असत. मुसहर, लुनिया आणि नौनिया आजच्यासारखे तेव्हा लाचार नव्हते. अठराव्या शतकापर्यंत तलाव बांधल्यानंतर मुसहरांना पारिश्रमिकाच्या समवेत जमीनसुद्धा दिली जात असे. नौनिया व लुनियांची तर तलाव पूर्ण झाल्यानंतर पूजा होत असे. मातीचे जाणकार मुसहरांचे समाजात एक वेगळेच स्थान होते. कोणे एके काळी चोहरमल त्यांचे शक्तिशाली नेता होते.

श्री शैलेश हे दुसाध लोकांना पूज्य होते. त्यांचे गीत ठिकठिकाणी गायले जात असे आणि इतर लोकसुद्धा त्यांना आदर देत. दुसाध जेव्हा श्री शैलेशचा यज्ञ करतात तेव्हा अन्य जातीचे लोकसुद्धा त्यात भाग घेतात. याच भागात डांडी नावाच्या लोकांची वस्ती होती. कठीण आणि मेहनतीचे काम करण्यासाठी हे लोक प्रसिद्ध होते. बिहारमध्ये आजही एखाद्या कठीण कामाचे योग्य उत्तर सुचले नाही तर म्हणतात 'डांडी लगा दो.' डांडी ही अतिशय सुंदर व मजबूत अंगकाठी असणारी जमात होती. या जातीच्या लोकांचे सुडौल व पीळदार शरीर बघतच राहावे असे होते.

बिहार व बंगालमध्ये वस्तीस असलेले संधाल लोकही सुंदर तलावनिर्मिती करीत. संधाल प्रांतातील सर्व काही नष्ट झाले तरी अनेक तलाव मात्र संधालांच्या कुशलतेची आठवण देत आजही उभे आहेत. महाराष्ट्रातील नाशिक क्षेत्रात कोहलियांच्या हस्ते इतके बंधारे व तलाव बांधण्यात आले होते की, या भागावर दुष्काळाची छाया कधीच येत नसे. समुद्राच्या किनारी असलेले गोवा आणि कोकण प्रदेश घनघोर वर्षा होणारे क्षेत्र आहेत. परंतु पावसाचे गोड पाणी बघता बघता विशाल समुद्राच्या खाऱ्या पाण्यात मिसळून जाते.

पश्चिम घाटाच्या पहाडात वरून खालपर्यंत अनेक तलावांत पावसाचे पाणी वर्षभर अडवून ठेवणे हे गावडी जातीचे कौशल्य होते. इथे, तसेच याच भागाला जोडून असणाऱ्या उत्तर कर्नाटकात चिरे नावाचा दगड सापडतो. मुसळधार पाऊस आणि पाण्याच्या लोंढ्याला याच दगडाच्या आधारे ते जखडून टाकीत असत. चिरे दगड खाणीतून काढून एका ठराविक आकारात तासून घेत असत आणि आजही घेतात. त्या आकारात तीळमात्र फरक झालेला नाही.

इतके व्यवस्थित काम व्यवस्थित साच्याशिवाय होणे शक्य नव्हते. बुद्धी आणि संघटितपणा यांचा सुंदर मिलाप केला म्हणून तर देशात इतक्या मोठ्या संख्येने तलाव निर्माण झाले आणि ते वर्षानुवर्षे टिकलेही. त्यांचे संघटन कौशल्य किती सुंदर व मजबूत असेल? या प्रश्नाचे उत्तर दक्षिणेतील एका उदाहरणावरून मिळते.

सिंचनाकरिता उपयोगी तलावांना दक्षिणेत एरी म्हणतात. गावागावांत एरी होती आणि दोनशे वर्षांच्या उपेक्षेच्या काळानंतर आजही हजारो एरी कार्यरत आहेत. गावात पंचायतीच्या अंतर्गत आणखी एक संस्था असे. एरी वार्यम. एरी वार्यममध्ये गावातील सहा सदस्यांची एका वर्षासाठी नियुक्ती केली जात असे. एरीसंबंधी प्रत्येक काम - एरी बांधणे, एरीची देखभाल व दुरुस्ती, सिंचनाची योग्य व निःपक्षपाती व्यवस्था आणि या सर्व कामासाठी साहित्य सतत गोळा करणे ही वार्यमची जबाबदारी असे. वार्यमचे सहा सदस्य हे काम व्यवस्थित करू शकले नाहीत तर वेळेपूर्वीच त्यांना बाजूला करीत.

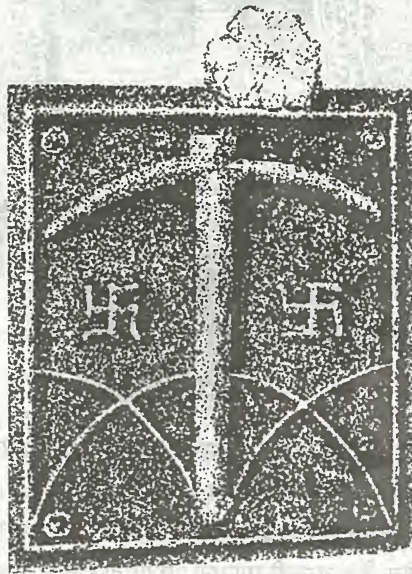
या भागात एरी बनविण्याचे काम बोंद्वार लोक करीत. सिंचनाच्या व्यवस्थेकरिता एक पद असे. वेगवेगळ्या भागांत या पदाची नीरघंटी, नीरगंटी, नीरआनी, कंबककट्टी माइयन थोड्टी अशी वेगवेगळी नावे होती. तलावात पाण्याचा साठा किती आहे, किती क्षेत्रात सिंचन करावयाचे आहे, पाण्याचे वाटप कसे करावयाचे आहे - ही सारी कामे नीरघंटी करीत. बऱ्याच भागांत नीरघंटी या पदावर फक्त हरिजनाचीच नेमणूक होत असे आणि सिंचनाच्या बाबतीत त्याचा निर्णय अंतिम मानला जाई. शेतकरी कितीही मोठा असला तरी या बाबतीत मात्र नीरघंटीपेक्षा छोट्याच मानला जात असे.

एकीकडे दक्षिणेत नीरघंटीसारखे हरिजन होते तर पश्चिमेत पालीवालसारखे ब्राह्मण होते. जैसलमेर, जोधपूरजवळील पल्लीनगर येथे दहाव्या शतकात हे वस्ती करून राहत असल्यामुळे त्यांना पल्लीवाल किंवा पालीवाल असे संबोधन पडले. मरुभूमीत पडणाऱ्या अत्यंत कमी पावसाच्या पाण्यास अडविण्याचे कौशल्य पालीवालांना ज्ञात होते. ते खडीनचे उत्तम निमति होते. वाळवंटात पडणाऱ्या थोड्याशा पावसाचे पाणी जिथे वाहत येते, त्या ठिकाणी दोन किंवा तीन बाजूंनी बांध घालून अडवून तयार केलेल्या शेतास खडीन असे म्हणतात. खरं तर खडीन हे शेत नंतर, आधी तो तलावच आहे. मरुभूमीत शेकडो मण धान्य याच खडीनमध्ये तयार होत आहे. जोधपूर, जैसलमेर, बाडमेर क्षेत्रांत शेकडो खडीन आजही आहेत.

पालीवाल हे अत्यंत स्वाभिमानी होते. एकदा राजाशी वाद झाला म्हणून जैसलमेरजवळील अनेक पालीवाल रातोरात त्यांची गावे सोडून निघून गेले. पालीवालांची अनेक गावे ओस पडली. एकाहून एक सुंदर महागडी घरे, विहिरी, खडीन या सर्वांचा त्याग करून पालीवाल राज्याच्या बाहेर निघून गेले. ओस पडलेली त्यांची गावे व घरे, जैसलमेरमध्ये पर्यटकांना येथील गार्डिड आजही गर्वने दाखवितात. पालीवाल येथून कुठे गेले याचा नक्की अंदाज नाही. बहुधा आगरा व जौनपूरला जाऊन वसले असावेत.

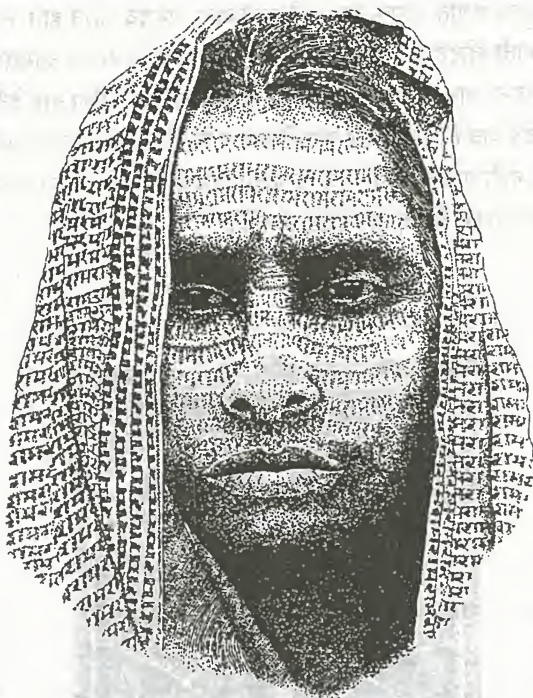
महाराष्ट्रातील चित्पावन ब्राह्मणसुद्धा तलावनिर्मितीच्या कामात गुंतलेले होते. ब्राह्मण तलाव खोदत, माती वाहून नेत हे इतर ब्राह्मणांना रुचत नसे. चित्पावन ब्राह्मण वासुदेव चितळेची अशी कथा सांगितली जाते की, वासुदेवाने अनेक तलाव व विहिरी निर्माण केल्या.

परशुराम क्षेत्रात एका मोठ्या सरोवराचे काम वासुदेव करीत होते. त्या वेळी अनेक ब्राह्मणसुद्धा माती खोदत होते. देवरुखवरून आलेल्या ब्राह्मणांनी त्या कामास विरोध केला. यावर संतप्त होऊन वासुदेवाने त्यांना शाप दिला की जे ब्राह्मण तुम्हांला साथ देतील ते तेजहीन बनून लोकनिदेस पात्र होतील. ते सर्व देवरुखे ब्राह्मण तेजहीन झाले की नाही आणि लोकनिदेस पात्र ठरले की नाही माहीत नाही. मात्र चित्पावन ब्राह्मण आपल्या क्षेत्रात आणि देशातसुद्धा प्रत्येक विषयात आपली विशेष छाप पाडत असतात.

जैसलमेरजवळील पोकरना येथे राहणारा एक समूह तलावनिर्मितीचे काम करीत असे. प्रसिद्ध तीर्थ पुष्करजी येथील तलावनिर्मितीचे काम त्यांच्यावर सोपविण्यात आले होते. सर्वदूर सर्वबाजूंनी वाळूने घेरलेल्या या क्षेत्रात रात्रंदिवस मेहनत करून एका सुंदर तलावाची त्यांनी निर्मिती केली. जेव्हा तो तलाव पाण्याने भरला तेव्हा प्रसन्न होऊन हे काम करणाऱ्यांना ब्राह्मणांचा दर्जा देण्यात आला. त्यामुळेच पुष्करणा ब्राह्मणांच्या घरी कुदळरूपी मूर्तीची पूजा आजही केली जाते.

आपल्या संपूर्ण शरीरावर रामाचे नाव गोंदून घेणारे व राम नावाची शाल शरीराभोवती लपेटणारे छत्तीसगढचे रामनामी तलावनिर्मितीचे उत्तम जाणकार होते. मातीचे काम म्हणजे रामाचे नाम असेच ते समजत.

रायपूर, बिलासपूर आणि रायगढ जिल्ह्यांत विखुरलेल्या या संप्रदायाचे लोक छत्तीसगढ क्षेत्रात फिरून तलाव खोदत असत. त्यांच्या या कायम फिरतीच्या कामामुळेच त्यांना बंजारा मानले जाई. बंजार्यांनी त्यांचा तलाव बांधला असे म्हणणारे लोक छत्तीसगढमधील अनेक गावांत आजही आढळतील. हिंदू असूनही रामनामी परिवारातील लोक मृत शरीरास अग्निसंस्कार न देता मातीत गाडत असत, कारण मातीपेक्षा श्रेष्ठ त्यांच्यासाठी काहीही नाही.

जीवनभर रामाचे नाव घेत तलावाचे काम करणाऱ्या या लोकांच्या जीवनाच्या पूर्ण विरामाची यापेक्षा पवित्र पद्धत अजून कोणती बरे असेल? आज हे सर्व नाम अनाम झालेत. त्यांच्या नावाचे स्मरण करणारी गजधरापासून रामनामीपर्यंतची ही नाममाळा अपूर्णच आहे. सर्व ठिकाणी तलावनिर्मिती होत असे आणि सर्व ठिकाणी ते बनविणारे लोक होते.

शेकडो - हजारो तलाव शून्यातून प्रकट झालेले नाहीत. ते बनविणाऱ्या लोकांना मात्र आज शून्य बनविण्यात आले आहे.

सागराचे आगार

स्वतःमध्ये विलीन होणारे एक महाशून्य म्हणजे तलाव होय. पशूंच्या खुरांनी बनलेला खड्डा, ज्यात पावसाचे पाणी आपोआप भरले जाईल, त्याला तलाव म्हणत नाहीत. या शून्याला अत्यंत विचारपूर्वक व बारकाईने बनवावे लागते. छोट्यापासून मोठ्यापर्यंत तलावांची अनेक अंगप्रत्यंगे असतात. प्रत्येक अंगाचे एक विशेष काम असते, आणि त्यामुळेच त्यास एक विशेष नावही असे. ते नाव तलाव बनविणाऱ्या समाजाची भाषा आणि बोलीच्या समृद्धीचा एक पुरावा असे. परंतु जसजसे हा समाज तलावाच्या बाबतीत गरीब होत गेला तसतसे त्या भाषेतून हे नाव आणि शब्द हळूहळू लोप पावत गेले.

पाणलोट क्षेत्रातील पाणी जेथे येऊन जमा होते, त्याला तलाव म्हणत नाहीत. त्याला आगर म्हणतात. अनेक अंगे-उपांगे एकत्र जोडून मग त्याचा तलाव होतो. आगर म्हणजे घर, खजिना. आगर हा तलावाचा खजिनाच तर आहे; जिथे सारे पाणी येऊन जमा होणार आहे. तलावाशिवाय दुसऱ्या अर्थानेसुद्धा आगर किंवा आगार असे संबोधतात. हे नावसुद्धा असेच बनले आहे. आगर नावाची गावे अनेक प्रदेशांत सापडतील.

पाणलोट किंवा आगौर व आगर ही सागराचे दोन प्रमुख अंगे मानण्यात आली आहेत. त्यांना वेगवेगळ्या क्षेत्रांत वेगवेगळ्या नावाने ओळखले जाते. काही ठिकाणी आगौरला आव म्हणतात तर काही ठिकाणी पायतान. काही ठिकाणी यास भराव असेही म्हणतात. आंध्र प्रदेशमध्ये यास परिवाह प्रदेशम् म्हणतात. आगरमध्ये आगौरमधून पाणी येते, परंतु काही ठिकाणी मध्य भागात विहीर खोदतात. या स्रोतातूनसुद्धा तलावास पाणी येते. यास बोगली असे म्हणतात. बिहारमध्ये बोगली असणारे शेकडो तलाव आहेत. बोगलीचे दुसरे नाव चुहर असेही आहे.

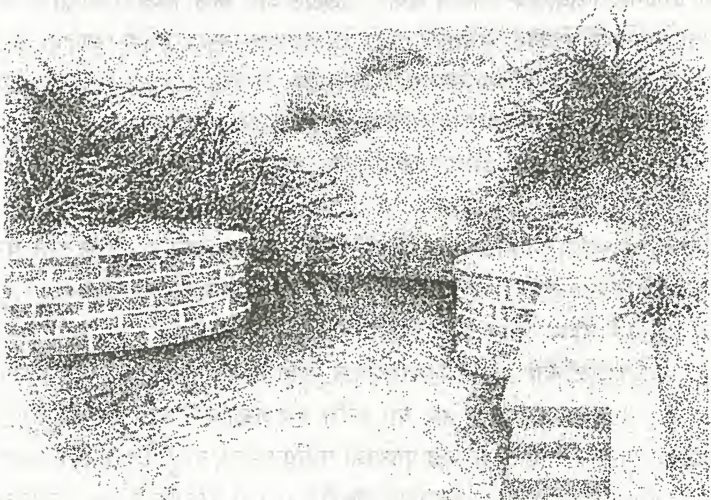
पाण्याच्या या आगराचे म्हणजे बहुमोल खजिन्याचे रक्षण पाळू किंवा पाल करते. पाल हा शब्द पालक या शब्दापासून आला असावा. पालला काही ठिकाणी भिंड असे संबोधतात. तसेच आकाराने लहान असेल तर पिंड, बिहारमध्ये भिंड, तर काही ठिकाणी महार असेही म्हणतात. पुश्ता शब्द नंतर आला आहे असे वाटते. काही भागांत याला पार असेही म्हणतात.

पार सोबतच शब्द आहे आर. पार आणि आर शब्दांवरून तयार झालाय आरपार. आणि नंतर पारावार. पारावार हा शब्द पाण्याशी संबंधित होता; परंतु कितपत आनंद झाला आहे हे दर्शविण्यासाठी पारावार हा शब्दप्रयोग आजही केला जातो. परंतु पूर्वी हा शब्द पाण्यापासून मिळणाऱ्या आनंदास पारावार नाही असाच उपयोगात असावा.

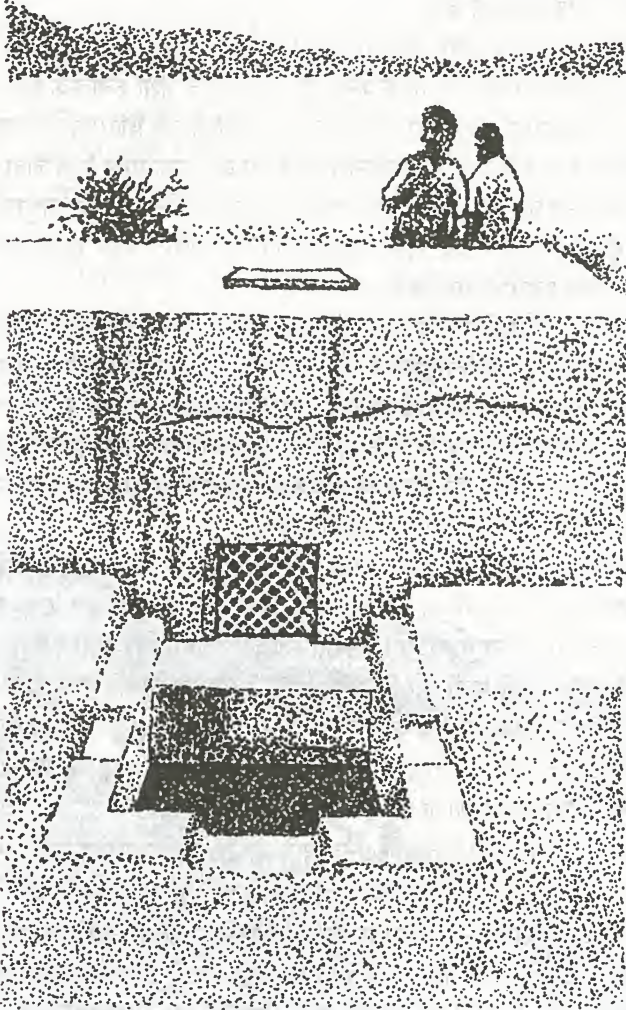
पार किंवा पाल मजबूत असते. परंतु त्याची देखभाल जर व्यवस्थित नसेल तर तलावात वारंवार भरणारे पाणी न जाणो केव्हा पार वरून पार होईल आणि त्या वेळेचा त्याचा प्रचंड वेग आणि शक्ती बघता त्याला केव्हा नष्ट करील हे सांगता येत नाही. तलावास फुटण्यापासून वाचविणारे अंग म्हणजे अफरा अथवा सांडवा होय. आगर तलावाचे पोट आहे. मात्र हे पोट एका ठराविक मर्यादेपर्यंतच भरावे लागते. तरच तो तलाव वर्षभर पाणीसाठा करू शकेल. आणि जर का या मर्यादेचे उल्लंघन झाले तर तलावास धोका असतो. पोट पूर्ण भरले आणि तरीही पाणी जमा होत गेले तर जास्तीचे पाणी रिकामे करणे गरजेचे ठरते. ते काम सांडवा करतो आणि पोट फुटण्यापासून अथवा पाल तुटण्यापासून तलाव वाचतो.

या भागाला अनेक नावे आहेत. कुठे अपरा तर कुठे उबरा, ओबेरा असेही म्हणतात. चांगला पाऊस झाला आणि तलाव भरून पाणी सांडव्यावरून वाहू वागले की, मध्य प्रदेश उत्तर प्रदेशच्या काही भागांत चादर चलना किंवा अपरा चलना असे म्हणतात. छत्तीसगढ भागात सांडव्यास छलका असेही म्हणतात.

याच भागाचे जुने नाव उच्छवास असे होते. पाणी बाहेर जाते म्हणून निकासी असेही म्हणत. परंतु संस्कृतमधून शब्द आलाय नेष्टा. न + इष्ट = नेष्ट. इष्ट नसलेले पाणी जिथून सोडले जाते त्या भागाला नेष्टा असे म्हणतात. राजस्थानचे थर क्षेत्र, जैसलमेर, बिकानेर, जोधपूरमधील सर्वच भाग, गावे व शहरे इत्यादी सर्व ठिकाणी या भागास नेष्टा असेच संबोधतात. सीमा पार केल्यानंतर सिंध प्रांतातही नेष्टाच म्हटले जाते. दक्षिणेत यास कालंगल तर बुंदेलखंडात यास बगरण असे म्हणतात.

नेष्टाला पहिल्या वर्षी खूप छोटा बनवितात. पालपेक्षा खूप खाली नेष्टाची उंची ठेवतात. नवीन पाल पाणी पिणार, काही ठिकाणी खचेलही. त्यामुळे जास्त पाणी अडविण्याचा लोभ टाळला जातो. जेव्हा एका पावसाळ्यात मामला पक्का होतो तेव्हा पुढच्या वर्षी नेष्टाची उंची थोडी वाढवितात. त्या वेळी तलावात जास्त पाणी अडविले जाते.

नेष्टा हा मातीच्या कच्च्या पाळूपेक्षा कमी उंचीचा भाग आहे. परंतु हा भाग पाण्याचा मुख्य जोर झेलतो, त्यामुळेच नेष्टाचे बांधकाम दगडचुन्यात पक्के केले जाते. नेष्टाच्या दोन्ही बाजूंचा भाग अर्धगोलाकार बनविला जातो. त्यामुळे पाण्याचा वेग त्यावर आदळल्यानंतर थोडा कमी होण्यास मदत होते. लहान नदी-नाल्यावर असणाऱ्या छोट्या बांधावर नेष्टासारख्या भागाचे बांधकाम करतात त्यास ओड असे म्हणतात. पंख्यासारख्या आकारामुळे यास पंखा असेही काही ठिकाणी संबोधले जाते.

नेष्टा हा शुद्ध तांत्रिक भाग आहे. परंतु काही ठिकाणी तांत्रिक असूनही तो कलेस स्पर्श करतो. ज्या निपुण गजधरांचे वर्णन यापूर्वी केले आहे त्यांच्या हस्ते अशी कलात्मक कामे सहज होत. राजस्थानच्या जोधपूर जिल्ह्यात एक छोटे शहर आहे फलीौदी. तेथे शिवसागर नावाचा एक तलाव आहे. याचा घाट लाल दगडांत बांधलेला आहे. हा घाट एका सरळ रेषेत जाता जाता एकदम सर्पाकार रूप घेतो. ही अर्धवृत्ताकार गोलाई तलावातून बाहेर पडणाऱ्या पाण्याचा वेग कमी करते. भूमितीचा हा सुंदर खेळ! खेळा खेळातच अतिरिक्त पाण्याला बाहेर काढून शिवसागर तलावाचे कलात्मक पद्धतीने रक्षण करतो.

चला परत आगौरकडे जाऊ या. आगरमधील पाणी येथूनच येते. फक्त पाणीच आणावयाचे आहे. माती आणि वाळू नको. त्यामुळेच आगौरमधून येणारे त्या त्या ओहळाचे पाणी वळवून वळवून काही प्रमुख रस्त्याने आगरकडे आणले जाते. अशा प्रकारे तलावात येण्यापूर्वीच या जलधारांना खुरा लावला जातो. खुरा हा शब्द प्राण्यांच्या खूरपासून बनला असावा. याचा आकार पशूंच्या खुरासारखाच असतो. मोठे मोठे दगड अशाप्रकारे रचून ठेवत की त्यामधून फक्त पाणीच बाहेर जाईल व रेती आणि माती मागेच अडविली जाईल.

वाळवंटी क्षेत्रांत रेतीचे प्रमाण मैदानी भागापेक्षा खूपच जास्त असते. त्यामुळे त्या भागात तलावाचा खुरा खूप व्यवस्थित व कच्च्याऐवजी पक्का सुद्धा बांधलेला असतो. दगडांमध्ये चुन्याचा मसाला भरून दोन मजली पूल बनवीत. ज्याच्या वरच्या मजल्यावरील खिडक्यांना असलेल्या छिद्रातून येणारे पाणी त्या छिद्राच्या खाली असणाऱ्या नालीत जमा होते आणि पाण्यातील दगडगोटे, वाळू, मातीचे कण तिथेच ठेवून स्वच्छ पाणी पुन्हा तळमजल्यावरील खिडकीच्या छिद्रातून आगौरकडे जाते. अनेक प्रकारच्या छोट्यामोठ्या खालीवर असणाऱ्या व पाणी गाळून आगौरकडे पाठविणाऱ्या या भागास छेदी असे म्हणतात.

याप्रकारे अडविलेल्या मातीसही अनेक नावे आहेत. कुठे याला साद म्हणतात. कुठे गाद, लदी तर कुठे तलछटसुद्धा. संपूर्ण काळजी घेऊनही दरवर्षी पाण्यासमवेत थोडी तरी माती आगरमध्ये येतेच. ती काढण्यासाठी विशिष्ट वेळा व विशेष प्रकार असत, त्याचे विवरण नंतर. आता पुनश्च पाळूवर जाऊ या. पाळू काही ठिकाणी सरळ तर कुठे चंद्राकार. काही ठिकाणी बीजेच्या चंद्रासारखी, तर काही ठिकाणी हात कोपरात वळतो तशी वळलेली असे.

या वळणास कोहणी मोड असे हिंदीत म्हणत. ज्या ठिकाणी आगौरमधून येणाऱ्या पाण्याचा मोठा झटका लागण्याची शक्यता आहे, त्या ठिकाणी पालची मजबुती वाढविण्यासाठी पाल हाताच्या कोपराप्रमाणे वळवीत असत.

जिथे शक्य आहे, सामर्थ्य आहे, त्या ठिकाणी पाल आणि पाणी यांच्यामध्ये दगडांचे पाट बांधतात. रेती, चुना, बेलफळ, गूळ, गोंद आणि मेथी तसेच काही ठिकाणी राळ इ. चे मिश्रण करून त्या मिश्रणाने लहान दगड एक दुसऱ्याशी जोडले जात. मोठे वजनदार दगड खाच आणि पाचर पद्धतीने जोडत असत. या पद्धतीत एका दगडात खाच पाडत व दुसऱ्या दगडात त्याच मापाची पाचर करून एक दुसऱ्यात अडकवीत.

कधीकधी मोठे दगड लोखंडाच्या पट्टीने जोडत. अशा पट्टीला जोकी किंवा अकुंडी म्हणत. दगडाचे हे पाट, पालच्या मातीस आगरमध्ये येण्यास अटकाव करीत. दगडाच्या या पट्ट्यास हिंदीत पठियाल म्हणत. या पठियालवर सुंदर मंदिर, बारादरी, छत्री आणि घाट बनविण्याच्या प्रथा असत. तलाव आणि पालचा आकार फार मोठा असेल तर घाटावर दगडांच्या पायऱ्या बनवीत. कुठे खूप मोठा आणि खोल तलाव असला तर पायऱ्यांची लांबी संख्या त्या प्रमाणात वाढत असे. अशा वेळी पालप्रमाणेच या पायऱ्यांनाही मजबुती देण्याची व्यवस्था केलेली असे.

असे न केले तर पाण्याच्या जोराने पायऱ्या तुटण्याची शक्यता असे. यांना आधार देण्यासाठी साधारण मध्यभागी ओट्यासारख्या मोठ्या पायऱ्या बांधीत. प्रत्येक आठ ते दहा पायऱ्यांनंतर येणाऱ्या या भागास हिंदीत हथनी असे संबोधत.

अशाच एका हथनीच्या भिंतीमध्ये एक मोठा गाळा सोडीत आणि त्यात घटोईया बाबांची स्थापना करीत. घटोईया देवता घाटाचे रक्षण करते. सांडव्याच्या उंचीच्या प्रमाणात यांची स्थापना करीत. घटोईया बाबांच्या चरणापर्यंतची पातळी म्हणजे सांडव्याच्या माथ्याची पातळी असे. जर आगौरमध्ये जास्त पाऊस झाला व आगरमधील पातळी उंचावत घटोईया बाबांच्या चरणापर्यंत आली रे आली की सांडव्यावरून पाणी वाहण्यास सुरुवात होईल व धोका टाळला जाईल. अतिरिक्त पाण्यास वाट मिळाल्याने आगरमधील पाण्याची पातळी वाढणार नाही अशी ती योजना असे. याप्रकारे घाट व तलावाचे रक्षण देवता आणि मनुष्य मिळून करीत.

तलावाप्रमाणेच नदीच्या घाटावरही घटोईया बाबांची स्थापना करण्याची परंपरा आजही चालू आहे. पुराच्या दिवसांत वयस्क व्यक्ती, आजी, आजोबा (जे घाटावर स्वतः जाऊ शकत नाहीत ते) घाटावरून परतणाऱ्या आपल्या नात - नाती, मुलगा/मुलगी वगैरेंना खूप उत्सुकतेने प्रश्न विचारतात, “पुराचे पाणी कुठपर्यंत चढलंय? घटोईया बाबांच्या चरणाला पाणी लागले का?” त्यांच्या पायाला पाण्याचा स्पर्श झाला म्हणजे मिळविले, इतके पाणी तलावात आले की मग वर्षभर काळजी नाही.

वेगवेगळ्या ठिकाणी उभे केलेले स्तंभ, आगरमधील जलराशीचे खजिन्याचे मोजमाप करण्याचे काम वर्षभर करतात. नागयष्टी फार जुना शब्द आहे. नवीन खोदलेल्या तलावातील पाण्याची पातळी मोजण्याच्या कामात नागयष्टीचा उपयोग होत असे. यावर नेहमी नाग इत्यादी कोरलेले असत. ज्यावर नाग कोरलेला नाही अशा स्तंभास फक्त यष्टी म्हणत. हळूहळू हा शब्द 'लाठ' बनला. यालाच स्तंभ, जलथंभ किंवा थंभ असेही म्हणत. काही ठिकाणी याला पनसाल किंवा पौसरा असे म्हणत. हे स्तंभ वेगवेगळ्या ठिकाणी लावत. ते लावण्याच्या वेळा आणि प्रयोजन वेगवेगळे असे.

स्तंभ तलावाच्या मध्य भागात, सांडव्यावर, मुखावर म्हणजे जेथून सिंचन होते तिथे, तसेच आगौरमध्ये लावले जात. यामध्ये फूट, गज इत्यादी नीरस चिन्हांऐवजी पद्म, शंख, नाग, चक्रसारखी चिन्हे कोरली जात. सिंचनाकरिता बनविलेल्या तलावाच्या स्तंभावर एका विशिष्ट चिन्हापर्यंत पाण्याची पातळी उतरली की, पाण्याचा उपयोग त्वरित थांबवून संकटकाळी उपयोग करण्याकरिता सुरक्षित ठेवण्याची व्यवस्था केली जात असे. काही ठिकाणी पालवरसुद्धा स्तंभ लावले जात. पण पालवर लावलेला स्तंभ बुडण्याचा अर्थ प्रलय होणे असा आहे.

हे स्तंभ लाकडी किंवा दगडाचे बनवीत. लाकडाची जात अशी निवडत की लाकूड मजबूत असेल; पण पाण्यात सडणार नाही. या लाकडाचे जुने नाव क्षत्रिय काष्ठ असे होते. साल जांभूळ, ताड, तसेच सरईचे लाकूड या कामी वापरले जात असे. साल लाकडाच्या मजबुतीवरून अनेक म्हणी प्रचलित आहेत. त्यातील हिंदीतील म्हण 'हजार साल खडा, हजार साल पडा, और हजार साल सडा' म्हणजे 'हजार वर्ष उभा, हजार वर्ष पडलेला व हजार वर्ष सडलेला' असे हे वृक्ष आहेत. छत्तीसगढमधील अनेक तलावांवर आजही साल वृक्षाचे स्तंभ आढळतील.

रायपूर येथील पुरातत्व संग्रहालयात वरील म्हण सार्थ करणारा शेकडो वर्ष जुना साल वृक्षाचा एक तुकडा ठेवलेला आहे. चंद्रपूर आता बिलासपूर जिल्ह्यातील किरानी गावातील हिराबंध नावाच्या तलावात आढळलेल्या जलस्तंभाचा तो अवशेष आहे. हिराबंध तलाव दुसऱ्या शतकाच्या पूर्वी असणाऱ्या सातवाहनांच्या काळातील आहे. यावर राज्याच्या अधिकाऱ्यांची नावे कोरलेली आहेत. हा भव्य तलाव भरण्याच्या समारंभाला बहुधा हे अधिकारी उपस्थित असावेत.

परिस्थिती बदलली नाही तर लाकूड खराब होत नाही. स्तंभ नेहमी पाण्यातच बुडलेलेच असत त्यामुळे वर्षानुवर्षे खराब होत नसत.

स्तंभ तलावाची जल पातळी दर्शवीत.

परंतु तलावाची खोली

बहुधा पुरुषात मोजली जात असे.

दोन्ही हात पसरून

उभ्या राहिलेल्या पुरुषाच्या एका हातापासून
दुसऱ्या हातापर्यंतच्या एकूण लांबीस एक
पुरुष किंवा परस किंवा पुरुष म्हणत.

काही ठिकाणी पाल किंवा घाटाच्या भिंतीवर वेगवेगळ्या उंचीवर विविध प्रकारच्या मूर्त्या बसविल्या जात. बहुतांशी त्या मुखाकृती असत. सर्वात खाली अश्वमुख व सर्वात वर हत्तीमुख असे. तलावातील वाढती जल पातळी यांना क्रमाक्रमाने स्पर्श करीत असे, आणि त्यावरून तलावात किती पाणी या वेळेस भरले हे सर्वांना समजत असे. या शैलीतील अमर उदाहरण आहे जैसलमेर येथील अमर सागराच्या भिंतीवरील घोडे, हत्ती आणि सिंहाच्या मूर्त्या.

स्तंभ आणि नेष्टा एक दुसऱ्यांना जोडल्यानंतर तर चमत्कारच घडतो. अलवरपासून शेकडो कि. मी. अंतरावर आहे अरवली पर्वत. या पर्वतावर गावापासून दूर एक तलाव आहे श्यामसागर. युद्धाच्या वेळी सेनेच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी १५ व्या शतकात हा बनविला असावा. या सागराच्या किनाऱ्यावर वरुण देवतेचा एक स्तंभ आहे.

स्तंभापासून एक फर्लांग अंतरावर श्यामसागराची नेष्टा आहे. वाढत्या जलाने वरुण देवतेच्या चरणास स्पर्श करताच नेष्टावरून पाणी वाहण्यास सुरुवात होते. आणि त्यानंतर यापेक्षा जास्त पाणी तलावात भरत नाही. वरुण देवता कधीही बुडत नाही.

स्तंभ तलावाची जलपातळी दर्शवीत, परंतु तलावाची खोली नेहमी 'पुरुष' या मापात मोजली जात असे. दोन्ही हात दोन्ही बाजूस पूर्ण पसरून उभ्या राहिलेल्या पुरुषाच्या एका हातापासून दुसऱ्या हातापर्यंतच्या एकूण लांबीस एक पुरुष किंवा परस किंवा पुरुष म्हणत.

इंच फुटात जवळजवळ सहा फूट इतकी ती भरते. अशा वीस पुरुष खोल असलेल्या तलावास आदर्श समजले जात असे. तलाव बनविणाऱ्याची इच्छा या 'बीसी' ला स्पर्श करण्याची असे. परंतु बनविणाऱ्याचे सामर्थ्य आणि आगौर व आगरची क्षमता यानुसार तलावाची ही खोली कमीजास्त होत असे.

बहुधा बीसी किंवा त्यापेक्षा जास्त खोल तलावांच्या पालवर आदळणारा लाटांचा वेग कमी करण्यासाठी आगौर आणि आगर यांच्यामध्ये टेकड्या सोडल्या जात. तलाव बनविताना खोल खोदकामातील सारी माती पालवर चढविण्याची गरज नसे, अशा वेळी ती माती जास्त लांब किंवा तलावाच्या बाहेर आणून टाकणेसुद्धा कठीणच असे.

या करिता बीसीसारख्या खोल तलावांमध्ये तांत्रिक आणि व्यावहारिक कारणास्तव एक किंवा अधिक टेकड्या सोडून देत. याच टेकड्यांवर खोदकामातील अतिरिक्त माती टाकीत. तांत्रिक आणि व्यावहारिक सुविधेशिवाय तलावामधूनच वर आलेल्या या टेकड्यांमुळे संपूर्ण दृश्य आणखीनच मनोहारी दिसत असे.

या टेकड्यांना टापू, टिपुआ, द्वीप यांसारखे शब्द प्रचलित आहेत. तथापि, राजस्थानमध्ये तलावाच्या या अंगास एक विशेष नाव देण्यात आले - लाखेटा. लाखेटा लाटांचा वेग तोडतो, एवढेच नव्हे तर तलाव आणि समाज यांना जोडतोसुद्धा. जिथे जिथे लाखेटा आढळतात त्या त्या ठिकाणी त्या क्षेत्रातील सिद्ध संत, सती अथवा स्मरणयोग्य व्यक्तीच्या स्मृतीसाठी सुंदर छत्री लाखेटावर बनविलेली आढळते. लाखेटा मोठा असेल तर छत्रीसमवेत खेजडी आणि पिंपळवृक्षही त्यावर आढळतील.

सर्वात मोठा लाखेटा? आज या लाखेटावर रेल्वेस्टेशन आहे, बस स्थानक आहे आणि प्रतिष्ठित मानले गेलेले औद्योगिक क्षेत्र वसलेले आहे. मध्यरेल्वेने भोपाळवरून इटारसीला जाताना मंडीद्वीप नावाचे हे स्थान एकेकाळी भोपाळ तलावाचा लाखेटा होता. ६५० चौ. कि.मी मध्ये पसरलेला हा विशाल भोपाळ तलाव होशंगशाहच्या काळात तोडण्यात आला. आज हा आकुंचित होऊन पूर्वीच्या तुलनेत खूपच छोटा झालेला आहे. तरी त्याची नोंद देशातील मोठ्या तलावात होते. हा तलाव आटल्यामुळे मंडीद्वीप हे द्वीप न राहता एक औद्योगिक शहर झाले आहे.

प्रणाली आणि सारणी हे दोन शब्द तलावाशी निगडित आहेत. पूर्वी तलावाच्या सिंचन व्यवस्थेसाठी बनविण्यात येणाऱ्या नाल्यांना ही नावे होती. आज शासन प्रणाली व रेल्वेची वेळ दर्शविणारी सारणी अशा अर्थाने या शब्दांचा वापर होतो.

सिंचनाकरिता मुख्य कालवा जेथून निघतो ती जागा मुखाची असते. यालाच मोखा किंवा मुखी असे म्हणतात. मुख्य कालव्यास हिंदीत रजबहा असे म्हणत. काही विशिष्ट तलावाची रजबहा या लोकांतून निघून देवलोकास स्पर्श करित असे. त्या वेळेस त्याचे नाव रामनाल असे होत असे. जैसलमेरच्या पूर्णतः वाळवंटी भागात असणारा सुंदर बगीचा 'बडाबाग'चे सिंचन जैतसर नावाच्या तलावातून निघणाऱ्या रामनालीनेच होत आले आहे. येथील आमराई व बगीचे इतके घनदाट आहेत की वाळवंटात आग ओकणारा सूर्य इथे येत असेल ते थंडावा घेण्यासाठी आणि तोही हिरव्या रंगात रंगून.

रजबहापासून निघणाऱ्या उपकालव्यांना बहतोल, बरहा, बहिया, बहा आणि बाह असेही म्हणत. कालव्याच्या शेजारी नंतर वसलेल्या भागाचे नामकरण यांच्याच आधारे झाले आहे. उदा. आगऱ्यामधील बाह नावाचा तालुका. सिंचनासाठी तयार केलेल्या छोट्यात छोट्या तलावातून पाणी काढण्यासाठी व्यवस्थित योजना केलेली असे. पालमधून आरपार काढलेल्या नालीचे एक टोक तलावाच्या बाजूने अडसर लावून बंद केलेले असे.

जेव्हा पाणी काढायचे असे तेव्हा अडसर दूर करीत. मात्र हे करण्यासाठी पाण्यात उडी घ्यावी लागे, त्या खोलीपर्यंत जाऊन अडसर दूर करावा लागे आणि याच प्रकारे बंदही करावा लागे. हे धाडसी आणि अवघड काम सोपे करण्यासाठी डाट या अंगाचा उपयोग होत असे.

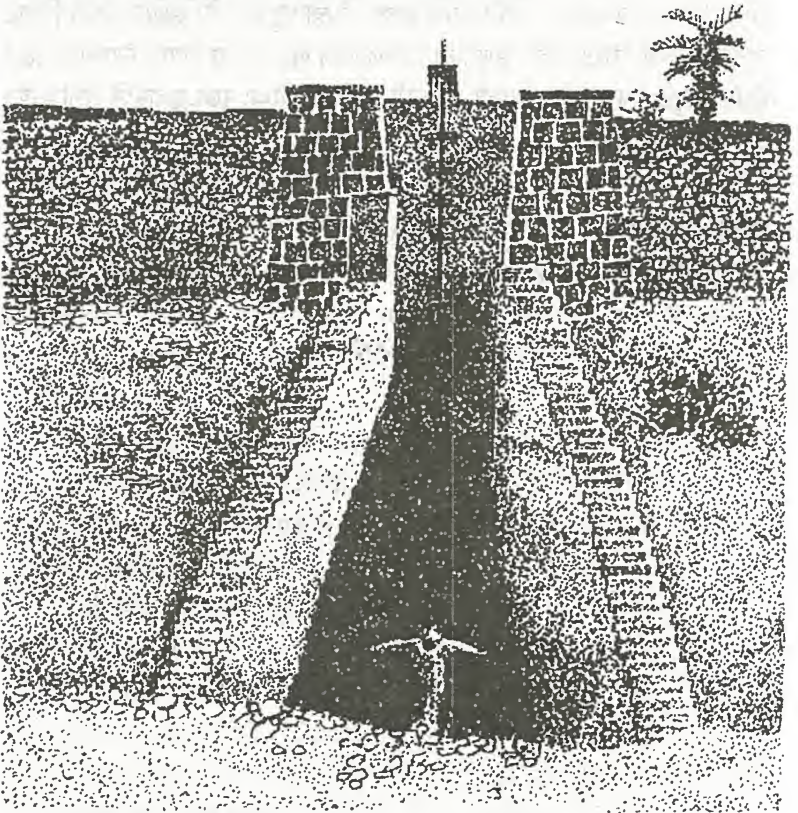
तलावाच्या आतील बाजूस एक छोटेसे खोल हौदासारखे बांधकाम केलेले असे. एक ते दीड मीटर बाजू असलेल्या चौरस आकाराच्या या बांधकामास डाट असे म्हणतात. यामध्ये पाण्याच्या बाजूस असलेल्या भिंतीत आवश्यकतेनुसार वेगवेगळ्या उंचीवर दोन किंवा तीन झरोके केलेले असतात. लाकडी ठोकळ्याने सहज बंद करता येईल असा या झरोक्यांचा आकार असे. समोरच्या भिंतीतही याच प्रकारचे झरोके फक्त खालच्या बाजूसच असतात. यामधून पाणी पालच्या दुसऱ्या बाजूस नालीद्वारे बाहेर काढलेले असते. हौदाची खोली ४ ते ६ मीटर असते आणि आत उतरण्यासाठी भिंतीवर दर अर्ध्या मीटरवर दगडांचे तुकडे लावलेले असतात.

या हौदामुळे पाण्याचा अडसर दूर करण्यासाठी तलावात उतरण्याची गरज नाही. फक्त कोरड्या हौदात दगडांच्या पायरीवजा तुकड्यावरून खाली उतरून हव्या त्या झरोक्यातील अडसर दूर करून पाणी चालू करीत असत आणि पालच्या बाजूस असलेल्या नालीतून ते बाहेर येत असे. या प्रकाराशी मिळतीजुळती बांधकामे राजस्थान, मध्य प्रदेश, उत्तर प्रदेश, बिहार, महाराष्ट्र, तामिळनाडू आणि गोव्यातही आढळतात. नावे मात्र वेगवेगळी - जसे डाट, चुकरेंड, चुरंडी, चौडा, चुंडा आणि उरेंड.

तलावातून कालव्यात सोडलेले पाणी कालव्याच्या तळाला योग्य उतार देऊन दूर अंतरापर्यंत वाहून नेले जाते. परंतु काही मोठ्या तलावामध्ये जेथे मुखाजवळ पाण्याचा दाब जास्त असतो त्या ठिकाणी या दाबाचा उपयोग कालव्यात पाणी चढविण्यासाठीही करीत. याप्रकारे मुखातून निघालेले पाणी काही मीटर उंच चढून पुन्हा उताराने वाहून जास्त दूर तर जातेच पण त्या बरोबर जास्त उंचावरील शेतासही देता येत असे.

मुख्य कालव्याच्या दोन्ही बाजूस काही अंतरावर विहिरी खोदल्या जात. आणि विहिरीवर रहाट लावून पुनश्च पाणी उचलीत असत. तलाव, कालवा, विहीर तसेच रहाट यांचा हा सुंदर मिलाप एकानंतर एक अशा अनेक शेतांना सिंचनाद्वारे जोडत जात असे. ही व्यवस्था बुंदेलखंडमधील चंदेल बुंदेल यांच्या काळात तयार केलेल्या बरुआसागर व अरजरसागरच्या एक हजार क्षेत्रावर आजही कार्यरत आहे. बरुआसागर ओरछाचा राजा उदित सिंहाने, सन १७३७ व अरजरसागर सुरजनसिंहाने सन १६७९ मध्ये तयार केले होते. यांचे कालवे आजही उत्तर प्रदेश सिंचाई विभागाची प्रतिष्ठा उंचावीत आहेत.

पाण्याची चोरी? सर्व व्यवस्था चांगली असूनही पाण्याची चोरी जर थांबली नाही तर बघता बघता चांगला तलावही कोरडा ठाक पडतो. वर्षाऋतूत काठोकाठ भरलेल्या, शरद ऋतूत सुंदर स्वच्छ निळ्या रंगात बुडालेल्या, शिशिरमध्ये शीतल झालेल्या आणि वसंतात आनंदाने झुलणाऱ्या या तलावातील सारे पाणी ग्रीष्म ऋतूत, तळपता सूर्य ओढून घेईल आणि म्हणूनच सूर्याला एक विचित्र नाव 'अंबु तस्कर' पडले असावे.

सूर्यासारखा तस्कर असेल आणि आगर म्हणजेच खजिना बिनपहाऱ्याचा उघड्यावर पडला असेल तर चोरी होण्यात वेळ कसला?

ही चोरी होऊ नये यासाठी पुरेपूर काळजी घेतली जाते. तलावाचे आगर व बुडित क्षेत्र भरपूर उताराचे बनविले जाते. त्यामुळे जेव्हा पाणी कमी होत जाते तेव्हा ते मोठ्या क्षेत्रावर पसरले जात नाही. आगर ढालीसारखे असल्यामुळे पाणी कमी असूनही लहान भागात जास्त प्रमाणात साचून राहते आणि लवकर वाफ होऊन उडत नाही. याच ढालीमध्ये नेहमी थोडीशी खोली ठेवली जाते. अशा खड्ड्याला अखडा किंवा पियाल असे म्हणतात. बुंदेलखंडात यास भर असे म्हणतात. काही ठिकाणी यास बंडारौ अथवा गर्ल या नावाने ओळखले जाते.

या अंगाचे मुख्य स्थान घाटाकडे किंवा तलावाच्या मध्यभागी ठेवतात. मध्यभागी तलाव खोल असेल तर उन्हाळ्यात सर्व दिशांनी तलाव कोरडा पडू लागतो. अशावेळेस पाणी घाट सोडते हे चांगले दिसत नाही. म्हणून घाटाजवळ खोल खड्डा अथवा पियाल ठेवण्याची पद्धत होती. त्यामुळे तीन बाजूंनी पाण्याची जरी चोरी झाली तरी चौथ्या मुख्य भुजामध्ये पाणी कायम राहत असे.

ग्रीष्म संपण्यापूर्वीच पुन्हा आकाशात ढगांची दाटी होण्यास सुरुवात होते. पाणलोट क्षेत्रातून पाणी तलावात जमा होते आणि पुन्हा सागर लहरायला लागतो.

सूर्य पाणी चोरतो हे खरे, पण देतोही तोच!

साफ डोक्याचा समाज

तलावात पाणी येते आणि जाते. या आवक आणि जावकचा परिणाम संपूर्ण तलावावर होतो. पावसाच्या वेगवान थेंबाने पाणलोट क्षेत्रातील माती धुपली जाते आणि बुडित क्षेत्रात वाहून आणली जाते. बांधाची माती कापली जाते आणि तलाव गाळाने भरून जातो.

तलावाचे स्वरूप बिघडविणारा निसर्गाचा खेळ नियमित रूपाने चालतो. त्यामुळे तलाव बनविणारे लोक व तलाव बनविणारा समाज तलावाचे स्वरूप वाचविण्याचा खेळ तेवढ्याच नियमाने खेळत आला आहे. जे तलाव बघता बघता मागील पन्नास-शंभर वर्षांत नष्ट करण्यात आले, त्या तलावांनी अशा नियमित खेळामुळेच तर शेकडो वर्षांपर्यंत समाजाचा खेळ व्यवस्थित चालविला होता.

पहिल्या वेळेस पाणी भरताच तलावाच्या देखभाल दुरुस्ती व रक्षणाच्या कामास सुरुवात होत असे. हे काम सोपे नव्हते. देशाच्या या टोकापासून त्या टोकापर्यंत असलेल्या हजारो तलावांना सुस्थितीत ठेवण्याचे काम समाजाच्या शिरावर होते. त्यामुळे या कठीण कामाला इतके व्यवस्थित बनविण्यात आले होते की हे सर्व अगदी सहज रूपात होत असे.

पाणलोट क्षेत्रात पाय ठेवताच देखभाल दुरुस्तीचे पहिले काम दृष्टीस येई. देशातील बऱ्याच भागांत तलावाच्या पाणलोट क्षेत्राची सुरुवात झाल्याची सूचना देणारे सुंदर स्तंभ लावलेले दिसत. हे स्तंभ बघताच आपण तलावाच्या पाणलोट क्षेत्रात उभे आहोत हे लक्षात येत असे. या भागातील पाणी तलावात जमा होणार आहे, त्या करिता हे क्षेत्र स्वच्छ ठेवणे आवश्यक आहे. विष्ठा टाकणे तर दूरच, येथे तर थुंकणेसुद्धा निषिद्ध आहे. थुंकण्यास मनाई आहे असे फलक तिथे लावलेले नसत. परंतु फक्त स्तंभ बघूनच सर्वजण या गोष्टी लक्षात ठेवीत.

बुडित क्षेत्रातील पाण्याची स्वच्छता आणि शुद्धता कायम ठेवण्यासाठी पहिल्या दिवसापासूनच सुरुवात होत असे. ज्या दिवशी नवीन तयार केलेल्या तलावात पाणी भरते, त्याच दिवशी तिथे जीवजंतू आणून सोडीत. त्यात मासळी, कासव, खेकडे आणि तलाव फारच मोठा आणि खोल असेल तर, मगरसुद्धा सोडत. काही ठिकाणी जीवजंतूच्या समवेत सोन्याचांदीच्या जीवजंतूचे तलावात विसर्जन करीत. मध्य प्रदेशमधील रायपूर शहरातील एका तलावात पन्नास साठ वर्षांपूर्वी सोन्याची नथ घातलेली कासवे सोडण्यात आली होती.

पहिल्या वर्षी पाण्यात काही विशिष्ट प्रकारच्या वनस्पती टाकण्यात येत. वेगवेगळ्या क्षेत्रात त्यांचे प्रकार बदलत पण काम मात्र एकच; पाणी स्वच्छ ठेवणे. मध्य प्रदेशमध्ये गदिया अथवा चिला ही वनस्पती तलावात सोडीत, तर राजस्थानमध्ये कु. गदिनी, निर्मली किंवा चाक्षुष. चाक्षुषापासूनच चाकसू शब्द बनला आहे. चाकसूचा वापर खूप मोठ्या प्रमाणावर झाला असावा.

आज जयपूरजवळ एका मोठ्या भागाचे नाव चाकसू आहे. हे नामकरण चाकसू वनस्पतीबाबत कृतज्ञता व्यक्त करण्यासाठीच झाले असावे. पाल वर पिंपळ, बरगद आणि गुलर हे वृक्ष लावण्याची प्रथा असे. तलाव आणि या वृक्षाची वयात नेहमीच शर्यत लागली असावी असे वाटते. कोण जास्त टिकणार? हे वृक्ष की हा तलाव? मात्र हा प्रश्न बहुतांशी अनुत्तरितच राहिला.

दोघांनाही एक दुसऱ्याची दीर्घ सोबत इतकी आवडली की उपेक्षेच्या या सध्याच्या काळातही जो आधी गेलाय, त्याच्या विरहात शोक करीत त्याच्या मागे मागे दुसराही गेला. जिथे आधी वृक्षतोड झाली तेथील तलावही काही अवधीतच कोरडे पडले. आणि जिथे आधी तलाव नष्ट झाले, तेथील वृक्षसुद्धा फार काळ तग धरू शकले नाही.

तलावावर आप्रवृक्षसुद्धा मोठ्या प्रमाणावर लावण्यात येत, परंतु ते पाळूपेक्षा पाळूच्या खालील जमिनीवर मोठ्या प्रमाणात आढळतात. छत्तीसगढ क्षेत्रात बहुतांशी तलावावर शीतलामातेचा वास आहे असे मानले जाते आणि त्यामुळे अशा तलावाच्या पाळूवर शीतलामातेस प्रिय असणारे कडुलिंबाचे वृक्ष लावत असत. वृक्षाविना पाळू म्हणजे जणू मूर्तीविना मंदिर!

बिहार आणि उत्तर प्रदेशाच्या अनेक भागांत पाळूवर अरहरचे वृक्ष लावीत. याच भागात नवीन तयार केलेल्या तलावावर उंदरासारख्या प्राण्यांनी बिळे बनवून पाळू कमकुवत करून ये या करिता मोहरीच्या ढेपेचा धूर करीत असत.

ही सर्व कामे तलाव बनल्यानंतर एकदाच करावी लागतात. फारच आवश्यकता वाटली तर आणखी एखादे वेळी. तलावात माती मात्र प्रत्येक वर्षी जमा होते. त्यामुळे प्रतिवर्षी ती काढण्याची व्यवस्था सुंदर नियम तयार करून करण्यात आली होती.

काही ठिकाणी गाळ काढण्याच्या या कठीण श्रमास उत्सवाचे रूप देऊन आनंददायी बनविण्यात आले होते, तर काही ठिकाणी अशी व्यवस्था करण्यात आली की जितक्या गुपचूप माती तलावाच्या तळात येऊन बसे तितक्याच गुपचूपपणे ती बाहेर काढून पाळूच्या वर जमा करण्यात येई.

जुने तलाव साफ केले तर नाहीच नाही,
आणि नवीन तर बनलेच नाही,
गाळ हा तलावात नाही,
तर नवीन समाजाच्या डोक्यात भरलेला आहे.
त्या काळी समाजाचे डोके साफ होते,
त्यांनी गाळ ही अडचण म्हणून नव्हे
तर तलावाचा प्रसार म्हणून ग्रहण केला.

गाळ काढण्याच्या वेळा वेगवेगळ्या क्षेत्रांतील हवामानानुसार ठरविण्यात येत असत. त्या वेळेस तलावात सर्वात कमी पाणी असावयास हवे. गोवा आणि पश्चिम घाटाच्या किनाऱ्यावरील क्षेत्रांत हे काम दिवाळीनंतर लगेच हाती घेत.

उत्तरेतील बहुतेक भागांत नवीन वर्षाच्या सुरुवातीस म्हणजे चैत्राच्या पूर्वी आणि छत्तीसगढ, ओरिसा, बंगाल, बिहार आणि दक्षिणेत पावसाळा सुरू होण्यापूर्वी शेते तयार करताना हे काम करीत असत.

आज तलावांशी संबंध न ठेवणारा समाज व त्या समाजास चालविणारे प्रशासन तलावांची साफसफाई आणि त्यातील गाळ काढण्याचे काम याकडे एक गंभीर प्रश्न म्हणूनच पाहत आहे आणि याचे उत्तर शोधण्याऐवजी खोट्या सबबी पुढे करून प्रश्न टाळीत आहे.

त्यांच्या नवीन हिशोबानुसार हे काम खर्चिक आहे. अनेक जिल्हाधिकाऱ्यांनी त्यांच्या क्षेत्रातील तलावांतील गाळ न काढण्याचे वेळोवेळी असे कारण सांगितले की, हा खर्च इतका जास्त आहे की त्यापेक्षा नवीन तलाव बनविणे स्वस्त पडेल. त्यामुळे जुने तलावही साफ केले नाहीत आणि नवीन तर बनलेच नाहीत. गाळ तलावात नाही तर नवीन समाजाच्या डोक्यात भरलेला आहे.

त्या काळी समाजाचे डोके साफ होते. त्यांनी गाळ ही अडचण म्हणून नव्हे तर तलावाचा प्रसाद समजून ग्रहण केला. प्रसाद ग्रहण करण्यास पात्र होते ते शेतकरी, कुंभार आणि सामान्य लोक. हा प्रसाद घेणारे शेतकरी प्रति गाडीप्रमाणे गाळ काढीत, आपली गाडी भरीत आणि तो गाळ शेतात पसरवून शेत अधिक सुपीक बनवीत. या प्रसादाच्या बदल्यात प्रति गाडीच्या हिशोबाप्रमाणे रोख रक्कम किंवा पिकाचा काही अंश ग्राम कोशात जमा करीत.

नंतर याच रकमेतून तलावाच्या दुरुस्तीचे काम होत असे. छत्तीसगढमध्ये आजही तलावातून गाळ काढण्याचे काम मुख्यतः शेतकरी कुटुंबेच करतात. दूरदूरपर्यंत आज साबण पोहोचलाय तरीही अनेक घरांतून गाळाने डोके धुऊन व स्नान करण्याची प्रथा अजूनही चालू आहे.

बिहारमध्ये या कामास उडाही असे म्हणतात. उडाही ही समाजसेवा आहे. गावातील प्रत्येक घरातील काम करू शकणारे सदस्य तलावावर एकत्र येत. प्रत्येक घर दोन ते पाच मण माती काढीत असे. कामाच्या वेळी तेथेच गुळाचे पाणी वाटत असत. पंचायतमध्ये जमा झालेल्या एकूण रकमेपैकी एक भाग उडाहीच्या संयोजनात खर्च होत असे.

दक्षिणेत धर्मादा नावाची प्रथा होती. काही ठिकाणी या कामासाठी गावाच्या जमिनीचा एक हिस्सा दान केला जात असे आणि त्यातून मिळणारे उत्पन्न फक्त गाळ काढण्याच्या कामी खर्च करीत. अशा भूमीला कोडगे म्हणत.

शासन आणि समाजाने एकत्र येऊन कंबर कसली तर कामात दिरंगाई कशी होईल? दक्षिणेत तलावांच्या देखभाल दुरुस्तीच्या कामाबाबत शासन आणि समाज यांच्यातील ताळमेळ खूपच व्यवस्थित होता. शासनाच्या खजिन्यातून या कामासाठी अनुदान मिळत असे, परंतु त्याच बरोबर प्रत्येक गावात या कामाकरिता एक स्वतंत्र निधी तयार होईल अशीसुद्धा व्यवस्था होती.

प्रत्येक गावात काही जमीन, काही शेते किंवा शेतांचा काही भाग तलावांच्या व्यवस्थेकरिता वेगळा ठेवीत. यावर कर आकारला जात नसे. या भूमीला मान्यम् म्हणत. मान्यम् मुळे होणारी बचत, उत्पन्न अथवा मिळणारे पीक, तलावासंबंधीची वेगवेगळी कामे करणाऱ्या लोकांना दिली जात असे. जितक्या प्रकारची कामे तितक्या प्रकारचे मान्यम्. जे काम जेथे होणार आहे तेथूनच त्याचा प्रबंध केला जात असे. त्याला लागणारा खर्चसुद्धा तेथूनच गोळा केला जात असे.

अलौति मान्यम्मधून श्रमिकांच्या मोबदल्याची व्यवस्था केली जाई. अणैकरण मान्यम् वर्षभर तलावाची देखरेख करणाऱ्यांसाठी होता. यातूनच त्यांच्या कुटुंबाचा चरितार्थ चालत असे. ही मंडळी जनावरांना तलावांच्या पाळूवर जाऊ देत नसत. पाळूप्रमाणेच तलावाच्या पाणलोट क्षेत्रातही पशूंना जाण्यास बंदी होती. या कामावरही वर्षभर लोक लावलेले असत. त्यांची व्यवस्था बंदेला मान्यम्मधून होत असे. तलावाशी संबंधित शेतांची पेरणीपासून कापणीपर्यंत जनावरांपासून राखण करणे हे एका निश्चित काळापर्यंत चालणारे काम होते. तेसुद्धा बंदेला मान्यम्मधूनच पूर्ण होत असे. हे करणाऱ्यांना पट्टी म्हणत.

सिंचनाच्या वेळी कालव्याचे डाट उघडणे व वेळेवर पाणी पोहोचविणे ही एक वेगळीच जबाबदारी होती. याची व्यवस्था नीरमुनक्क मान्यम्मधून केली जात असे. कोणी शेतकरी पाण्याचा अपव्यय तर करीत नाही ना, हे पाहणाऱ्यांना कुलमकवल मान्यम्मधून वेतन मिळत असे.

तलावत किती पाणी आले, किती शेतात कोणते पीक पेरले, कुणाला किती पाणी हवे असे प्रश्न नीरघंटी अथवा नीरकुट्टी सोडवीत असत. हे पद दक्षिणेत फक्त हरिजन कुटुंबालाच मिळत असे. तलावातील पाण्याची पातळी पाहून शेतांना न्यायोचित वाटपाचे बारकाव्याने हिशोब करण्याची विलक्षण क्षमता नीरकुट्टींना वारशाने मिळे.

आजच्या काही नवीन समाजशास्त्रज्ञांचे म्हणणे आहे की हरिजन कुटुंबाला हे पद देण्यात समाजाचा स्वार्थ होता. या कुटुंबाकडे जमीन नसे. त्यामुळे जमीनधारकांच्या शेतांना पाणी देण्याचे काम ते निःपक्षपातीपणाने करू शकत. जर भूमिहीन असणे हीच योग्यता असती तर भूमिहीन ब्राह्मणासही हे पद नेहमी मिळाले असते. जाऊ द्या, ही गोष्ट आपण येथेच सोडूया आणि पुनश्च मान्यम्कडे वळू.

बऱ्याच तलावाचे पाणी सिंचनाशिवाय पेयजल म्हणूनही उपयोगात आणले जाई. अशा तलावातून घरापर्यंत पाणी घेऊन येणाऱ्या कहारांचे वेतन उरणी मान्यम्मधून होत असे.

उप्पार आणि वादि मान्यम्मधून तलावाची सर्वसाधारण फूटतूट दुरुस्त केली जाई. वायक्कल मान्यम्मधून तलावाशिवाय त्यातून निघणाऱ्या कालव्यांच्या दुरुस्तीसाठी खर्च केला जाई. पालपासून कालव्यापर्यंत वृक्ष लावले जात आणि संपूर्ण वर्षभर त्यांचा सांभाळ करणे, कापणे, छाटणे हे काम चालत असे हा सर्व खर्च मानल मान्यम्मधून पूर्ण केला जात असे.

खुलगा मान्यम् आणि पाटुल मान्यम् दुरुस्तीसमवेत त्या क्षेत्रात होणाऱ्या नवीन तलावाच्या खोदकामांवर होणारा खर्चही सांभाळीत असत. एका तलावाशी जोडलेली इतक्या प्रकारची कामे आणि इतक्या सेवा वर्षभर नियमित चालू राहाव्या, हे पाहणेतुद्धा एक कामच होते. कोणत्या कामाकरिता किती लोकांना लावावयाचे, कुठून किती लोक कमी करावयाचे याचे संयोजन करैमान्यम्मधून पूर्ण केले जात असे. यालाच कुलम वेट्टु अथवा कण्मोई वेट्टु असे म्हणत.

दक्षिणेतील हे छोटेसे आणि साधारण वर्णन, तलाव आणि त्याच्या संपूर्ण व्यवस्थेचा संपूर्ण तपशील देऊ शकत नाही. ते तर अथांग आहे. याच प्रकारची किंवा यालाच मिळतीजुळती व्यवस्था देशाच्या सर्व भागांत उत्तरेस, पूर्वेस व पश्चिमेससुद्धा असेल. परंतु पारतंत्र्याच्या काळात काही व्यवस्था नष्ट झाल्या तर काही स्वातंत्र्याच्या या काळातील फुटलेल्या समाजात हरवून गेल्या.

मात्र गैंगजी कल्लासारखे लोक या तुटक्याफुटक्या समाजातील विखुरलेल्या व्यवस्थांना आपल्या परीने दुरुस्त करित आले आहेत. नाव तर गंगाजी होते, पण नंतर ते गैंगजी कसे झाले कोण जाणे! कदाचित स्नेह आणि आत्मीयतेमुळे नाव बिघडले असेल, परंतु त्यांच्या शहराला वेढा घालून उभ्या असणाऱ्या आठ भव्य तलावांची व्यवस्था तुटल्यानंतर हळूहळू आलेल्या उपेक्षेमुळे तलावांचे स्वरूप फारच बिघडले होते. वेगवेगळ्या पिढ्यांनी वेगवेगळ्या काळी हे तलाव तयार केले होते. या आठांपैकी सहांची एक साखळी होती. त्यांच्या देखरेखीची व्यवस्था सुद्धा त्या पिढ्यांनी अशीच शृंखलाबद्ध पद्धतीनेच केली असणार. पण साखळीची कडी तुटली.

ही साखळीची कडी तुटण्याचा आवाज गैंगजीच्या कानांत केव्हा पडला कोण जाणे, परंतु आज जे वयोवृद्ध फलौदी शहरात आहेत त्यांना गैंगजीचे एकच रूप आठवते. तुटकी चप्पल घालून गैंगजी सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत या तलावांवर चक्कर मारीत. स्नानाकरिता असणाऱ्या घाटावर, पाणी घेण्यासाठी असलेल्या घाटावर कुणी घाण करताना आढळले तर बापासारखे त्याला रागे भरत.

कधी ते पालचे तर कधी नेष्टाचे निरीक्षण करीत. कोणत्या तलावाचा कोणता भाग दुरुस्त करणे आवश्यक आहे, दुरुस्ती कशी करावी याची यादी मनातल्या मनात करीत. या तलावावर येणाऱ्याजाणाऱ्या मुलांसमवेत स्वतः खेळत आणि त्यांना वेगवेगळे खेळ शिकवीत. शहराला तीन बाजूंनी वेढणाऱ्या तलावांची चक्कर पूर्ण करण्यास जवळजवळ ३ तास लागत. गैंगजी कधी पहिल्या तलावावर दिसत तर कधी शेवटच्या, कधी सकाळी इथे भेटत, तर दुपारी तिथं. संध्याकाळी कुठे भेटतील सांगता येत नसे. गैंगजी तलावाचे राखणदार आपोआप झाले होते.

वर्षाच्या शेवटी एक वेळ अशी येत असे, जेव्हा गैंगजी तलावाऐवजी गल्लीगल्लीत फिरताना दिसत. सोबत असे मुलांची फौज, प्रत्येक घराचे दार उघडताच न मागता त्यांना एक रुपया मिळत असे. अनेक वर्षांपासून प्रत्येक घरास माहीत होते की, गैंगजी फक्त एकच रुपया मागतात. कमी नाही अन् जास्तही नाही. रुपये गोळा करण्याचे काम पूर्ण होताच शहरातील सर्व मुलांना गोळा करीत. मुलांसमवेत भरपूर टोपली, फावडी, कुदळी पण जमा होत. एकामागून एक तलाव साफ होत असे. गाळ काढून पाळूच्यावर टाकला जाई. प्रत्येक तलावाच्या सांडव्यातील कचरा याच प्रकारे साफ केला जाई. एक तगाडी मातीच्या बदल्यात प्रत्येक मुलाला दोन आणे बक्षीस मिळत असे.

गैंगजी कल्ला केव्हापासून हे करीत होते, आज कुणालाही आठवत नाही. बस, इतकेच आठवते की सन ५५-५६ पर्यंत हे काम चालत होते. नंतर गैंगजी गेले.

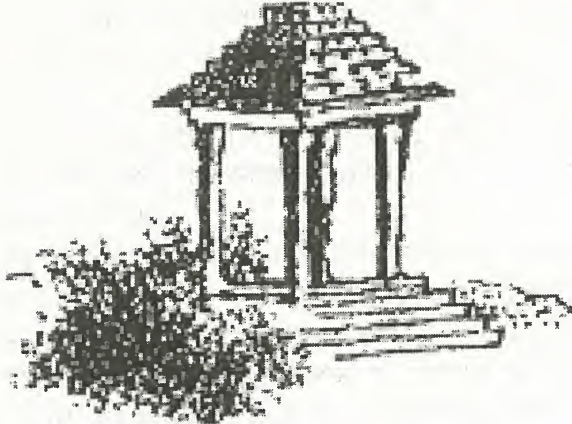
इतर कुणाला मृत्यू झाल्याचे शहराला आठवत नाही. मात्र संपूर्ण शहर गैंगजीच्या अंत्ययात्रेत सामील झाले होते. एका तलावाच्या खाली बांधलेल्या घाटावर त्यांचे अंत्यसंस्कार करण्यात आले. नंतर त्याच ठिकाणी त्यांची समाधी बांधण्यात आली.

जे तलाव बनवीत त्यांना समाज संत बनवीत असे. गैंगजींनी तलाव बनविला नव्हता. पूर्वी बनविण्यात आलेल्या तलावांचे त्यांनी केवळ रक्षण केले. तरीही ते संत झाले.

फलौदीमध्ये तलावांच्या स्वच्छतेचा खेळ संत खेळवीत होते तर जैसलमेरमध्ये हा खेळ राजा स्वतः खेळत असे.

सर्वांना आधीच माहीत असे तरीही शहरात दवंडी पिटविण्यात येई. राजातर्फे वर्षाच्या शेवटच्या दिवशी फाल्गुन कृष्ण चतुर्दशीला शहरातील सर्वात मोठ्या घडसीसर तलावावर ल्हास खेळण्याचे आमंत्रण सर्वांना देण्यात येत असे. त्या दिवशी राजा व त्याचा सर्व परिवार, दरबार, सेना आणि सारी प्रजा कुदळी, फावडी, टोपली घेऊन घडसीसर वर जमा होत असे. राजा तलावातली माती खोदून पहिले टोपले भरत असे व स्वतः पाळूवर नेऊन टाकत असे, आणि वाद्यांच्या गजरात या प्रकारे ल्हास हा खेळ सुरू होत असे. संपूर्ण प्रजेच्या खाण्यापिण्याची व्यवस्था दरबारातर्फे होत असे. राजा आणि प्रजा सर्वांचे हात मातीने माखून जात.

या खेळात राजा इतका तन्मय होत असे की त्या दिवशी त्याच्या खांद्याला कुणीही खांद्या लाऊ शकत असे, राजाची सुरक्षा व्यवस्था करणारे अंगरक्षकसुद्धा या दिवशी माती खोदत व माती टाकत असत.

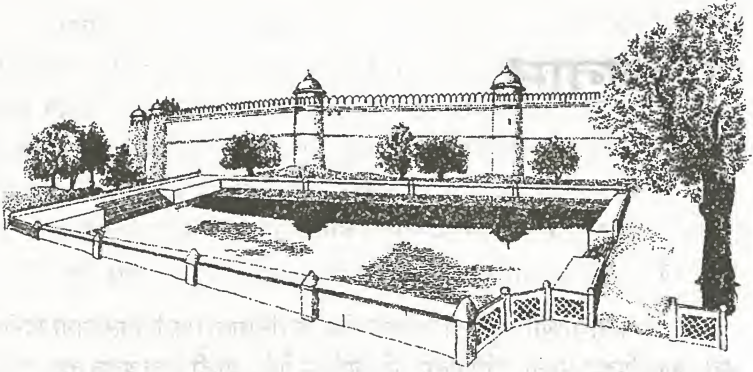
सहस्रनाम

जीवनाला पाण्याचा बुडबुडा मानणारे लोक या संसाराला एक विशाल सागर मानीत आले. अनेक पिढ्या आल्या आणि गेल्या, युगे आली नि गेली, अगदी लाटा येतात तशी. जीवन आणि मृत्यूच्या लाटांनी लहरणारा डोलणारा हा भवसागर पार करण्याचे लक्ष्य ठेवणाऱ्या या समाजाने वेगवेगळ्या प्रकारचे तलाव तयार केले आणि अत्यंत रुची घेऊन त्यांचे नामकरण केले. कधी ही नावे तलावांच्या गुणानुसार, स्वभावानुसार तर कधी विशेष घटनेच्या आधारे ठेवली जात. इतकी नावे आणि इतके प्रकार की नामकरण करताना भाषेचा शब्दकोश कमी पडला तर बोली भाषेतून शब्द उसना घेतला जाई, तर कधी संस्कृतपर्यंत नावाचा शोध जात असे.

सागर, सरोवर आणि सर ही नावे चारही दिशांना मिळतील. कधी प्रेमाने सागराचे सगरा झाले आहे. आणि बहुधा मोठा तलाव या अर्थाने या शब्दाचा वापर होत असे. सरोवर शब्द कुठे सरवर पण झालाय. संस्कृत शब्द सरसपासून सर बनलाय. मोठ्या आणि छोट्या आकारांच्या तलावांच्या नावांसाठी, पुल्लिंगी आणि स्त्रीलिंगी शब्दांच्या पुढील जोड्या वापरात होत्या. जोहड-जोहडी, बंध-बंधिचा, ताल-तलैया, पोखर-पोखरी. या जोड्या मुख्यतः राजस्थान, मध्य प्रदेश, उत्तर प्रदेश, बिहार, बंगालमध्ये जागजागी एवढेच नव्हे तर सीमापार नेपाळमध्येही आढळतात.

पोखर शब्द संस्कृतमधील पुष्करशी मिळतो. इतर ठिकाणी गावोगावी पोखर होते, मात्र बंगालमध्ये तर घोघरी पोखर असत. घोघरी परसदारी छोटे-छोटे, उथळ पोखर मासळी पाळण्यासाठी उपयोगात आणले जात. तिथे तलावासाठी पुष्करणी शब्दसुद्धा प्रचलित होता. पुष्करच्या नंतर आदर व श्रद्धासूचक 'जी' असा शब्द लावल्यामुळे ते सामान्य पोखर न राहता एक अति विशिष्ट तलाव बनतो. राजस्थानमधील अजमेरजवळ पुष्करजी नावाचे प्रसिद्ध तीर्थ आहे. येथे ब्रह्माजीचे मंदिर आहे.

सर्वात अधिक प्रचलित नाव आहे तालाब. परंतु तलावाचे नामकरण करताना या शब्दांचा उपयोग कमीच आढळतो. डिग्गी हे नाव हरियाणा, पंजाब आणि दिल्लीत प्रचलित होते. पाणी साठवण्याच्या छोट्या हौदापासून मोठ्या तलावापर्यंत डिग्गी हे नाव आढळते. कधी काळी दिल्लीतील लाल किल्ल्याच्या अगदी समोर लाल डिग्गी नावाचा एक मोठा तलाव होता. अंबालामध्ये आजही डिग्गी या नावाचे अनेक तलाव आहेत. डिग्गी शब्द दीधी आणि दीर्घिका सारख्या संस्कृत शब्दांतून आला आहे.

कुंड पण हौदासारखाच छोटा आणि पक्का प्रकार आहे. परंतु काही ठिकाणी तलावांनासुद्धा कुंड अथवा हौद असे नाव आढळते. मध्य प्रदेशमधील खंडवा शहरात कुंड नावाने ओळखले जाणारे अनेक तलाव आहेत. हौजचे उदाहरण दिल्लीचा हौजखास आहे. पण आज तलावाच्या ऐवजी एका मोहल्ल्याच्या रूपातच तो ओळखला जातो.

ताल बऱ्याच ठिकाणी आहे. परंतु याच्याशी मिळताजुळता शब्द चाल हा शब्द एका क्षेत्रातच सीमित झाला आहे. हे क्षेत्र आहे उत्तर प्रदेशातील हिमालयाचे. या पहाडी जिल्ह्यात कधी काळी गावागावांत चाल असत. मैदानी गावात किंवा शहरात ताल नागरी वस्तीमध्ये किंवा वस्तीच्या जवळच असत, पण डोंगराळ भागात चाल वस्तीपासून थोड्या अंतरावर आणि उंचावर असत. चालांचा उपयोग थेट पेयजलासाठी होत नसे. पण याच चालांमुळे गावातील पाण्याचे झरे वर्षभर वाहत असत. पहाडात होणाऱ्या पहिल्या जोरदार पावसाचा वेग झेलणे, अचानक येणाऱ्या पुरास प्रतिबंध करणे आणि वर्षभर झऱ्यांना पाणी मिळणे याकरिता चाल बांधण्याची प्रथा इतकी होती की प्रत्येक गावात वरच्या बाजूस पहाडामध्ये ३० ते ४० चाल आढळत.

चाल साधारण ३० पावले लांब, तितकीच रुंदी व ४-५ हात खोल असे. गावातील सर्वानाच याचे बांधकाम करता येत असे आणि यांच्या साफसफाईत सर्वजण भाग घेत. हे चाल पाण्याचा निचरा करण्याच्या कामात येत असत. तसेच गावातील जनावरे आणि वन्य पशू यांच्यासाठीही पाणी उपलब्ध करून देण्याच्या कामी उपयुक्त असत.

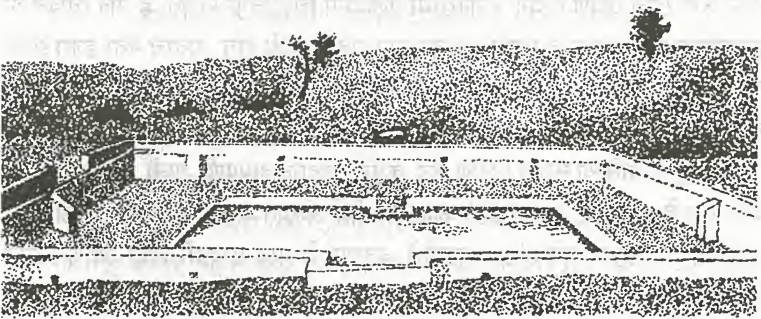
हिमालयात चालला कुठे खाल, कुठे तोली, तर काही ठिकाणी चौरा असेही म्हणतात. आजूबाजूची गावे यांच्याच नावाने ओळखली जातात. जसे उपरेखाल, रानी चौरा आणि दुधातोली. थेट उत्तरेतील हे शब्द खाली दक्षिणेतही आले आहेत. केरळ आणि आंध्र प्रदेशमधील चैर आणि चेरू शब्द तलावाच्या अर्थानेच वापरलेले आढळतात.

पक्क्या चौकोनी घाटांनी वेढलेल्या तलावास चौपरा किंवा चौपरा आणि 'र' चा 'ड' होऊन चौपडा असेही म्हटले गेले. उज्जैनसारख्या प्राचीन शहरात, झांसीसारख्या ऐतिहासिक शहरात तसेच चिरगावसारख्या साहित्यिक स्थानातसुद्धा चौपडा आहे.

चौपराशी मिळतेजुळते नाव आहे चौधरा. चारी बाजूंनी चांगल्या व पक्क्या घाटांनी वेढलेल्या तलावास चौधरा म्हणतात. याचप्रकारे तिघरा पण आहे. यामध्ये पाणलोट क्षेत्राला लागून असणारी एक बाजू, बहुधा कच्ची सोडीत असत. चार घाट आणि तीन घाट पुढे जाऊन अठघट्टी पोखरसुद्धा होत. म्हणजे आठ घाट असणारे. वेगवेगळ्या घाटांचा उपयोग वेगवेगळा होत असे. काही ठिकाणी वेगवेगळ्या जातींसाठी वेगवेगळे तलाव बनत असत तर काही ठिकाणी एकाच मोठ्या तलावावर वेगवेगळ्या जातींकरिता वेगवेगळे घाट बनवीत असत.

यामध्ये स्त्रिया आणि पुरुषांच्या स्नानासाठीसुद्धा स्वतंत्र व्यवस्था असे. छत्तीसगढमध्ये डौकी घाट महिलांसाठी तर डौका घाट पुरुषांकरिता बनवीत असत. कुठे गणेशाची तर कुठे दुर्गामातेची मूर्ती असे, तर कुठे ताजिए. सर्वांचे घाट मात्र वेगळे. याप्रकारे तलावास आठ घाट बनत आणि ते अठघट्टी म्हणविले जात.

अठघट्टी ताल दूरवरूनच चमकत पण गुहिया पोखर तिथे पोहचल्यानंतरच नजरेस पडत. गुहिया म्हणजे गुह्य, लपलेले पोखर. आकारात हे लहान असत आणि बहुतांशी पावसाचे पाणी जमा होऊन आपोआप बनत. बिहारमध्ये दोन गावांमधील निर्जन क्षेत्रात आजही गुहिया पोखर आढळतात.

आपोआप तयार झालेल्या या तलावांचे आणखी एक नाव आहे अमहाताल. छत्तीसगढमध्ये अमहाचा अर्थ आहे अनायास. गावांना लागून दाट वनात नैसर्गिक रूपाने सखल भागात पाणी जमा होते. जनावरांना घेऊन इकडेतिकडे जाताना असे तलाव अनायासेच मिळतात. त्या रस्त्यांनी नेहमी ये-जा करणारे लोक अशा तलावांना थोडी दुरुस्ती करतात आणि त्यांना उपयोगात आणतात.

अमहाचा एक अर्थ अंबा असाही आहे. अंबावृक्षाने, आमराईने वेढलेल्या तलावास अमहा तरिया, ताल अथवा आमा तरिया म्हणतात. याच प्रकारे अमरोहा आहे. आज हे एका शहराचे नाव आहे, परंतु कोणे एके काळी अंबावृक्षांनी वेढलेला हा एक तलाव होता. काही ठिकाणी अशा तलावांना अमराहसुद्धा म्हणत. जसे अमराह तसेच पिपराह. संपूर्ण पाळूवर पिंपळाचे भव्य वृक्ष. अमराह आणि पिपराहमध्ये पाळूवर किंवा खाली कितीही वृक्ष असोत ते मोजता येत. परंतु लखपेडाताल, लक्षावधी वृक्षांनी घेरलेला असे. इथे लाखचा अर्थ अगणित असा आहे. काही ठिकाणी अशा तलावांना लखरावसुद्धा म्हणत.

लखरावलाही मागे टाकेल असा होता भोपालताल. याच्या विशालतेवरून हिंदीत एक म्हण आहे. “ताल तो भोपालताल बाकी सब तलैया.” अकराव्या शतकात राजा भोजने बनविलेला हा तलाव ३६५ नाले आणि नद्यांतून भरत असे आणि ६५० वर्ग कि.मी. इतका त्याचा जलपसारा होता. माळव्याचा सुलतान होशंगशाह याने १५ व्या शतकात हा तलाव युद्धाच्या कारणावरून तोडला. पण हे कामसुद्धा युद्धापेक्षा काही कमी नव्हते. हा तलाव तोडण्यासाठी त्याला खूप मोठी फौज पाठवावी लागली.

एवढ्या प्रचंड फौजेसही तो तोडण्यास ३ महिने लागले आणि नंतर तीन वर्षे त्यातील पाणी वाहत होते तेव्हा कुठे त्याचा तळ नजरेत आला. परंतु याच्या आगराची दलदल ३० वर्षेपर्यंत कायम होती. तळ कोरडा पडल्यानंतर यात शेती करण्यास सुरुवात झाली. तेव्हापासून आजपर्यंत यात उच्च प्रतीच्या गव्हाचे उत्पन्न होत आहे. मोठ्यांच्या गोष्टी सोडून छोट्या तलावाकडे येऊ. कमी खोल आणि लहान आकारांच्या तलावांना चिखलिया म्हणत. हे नाव चिखल या शब्दापासून बनले. अशा तलावाचे एक जुने नाव डाबर असेही होते. डाबरचे नंतर डबरा झाले. अशाच छोट्या तलावांना बाई किंवा बायसुद्धा म्हणत. दिल्लीत कुतुबमिनारजवळ राजोकी बाय नावाची विहीर आज या शब्दाप्रमाणेच जुनी झाली आहे.

जुन्या झालेल्या नावात निवाण, हद, कासार, तडाग, ताम्रपर्णी, ताली, तल्ल इ. आहेत. यात तल्ल हे एक असे नाव आहे जे काळाच्या दीर्घ ओघात बंगाल व बिहारमध्ये अजूनही आढळते. याच प्रकारे जुने होऊन बुडालेले जलाशय हे नाव सरकारी हिंदी आणि सिंचन विभागात पुन्हा वापरात आले आहे. अनेक जागी अत्यंत जुन्या तलावांची नावे, समाजास आठवणीत ठेवण्यालायक न वाटल्याने लोप पावून त्यांना पुन्हा नवीन नावे मिळत.

पुरनैहा म्हणजे बराच जुना तलाव. आसपासच्या तलावांच्या मोजणीत सर्वात शेवटी बनलेला असे नौताल, म्हणजेच नवीन तलाव. ते जुने झाले तरी याच नावाने ओळखले जात. काठापासूनच खोल होत जाणाऱ्या परंतु लहान असणाऱ्या तलावास गुचकुलिया असे म्हणत. पत्त्वल पण अशाच खोल तलावाचे जुने नाव आहे. काळाच्या ओघात ही नावेही मागे पडली.

आज त्याची आठवण दिल्लीतील एक वस्ती आणि स्टेशन पलवलच्या रूपाने मागे आहे, ज्यावर न थांबताच रेल्वेगाड्या पळत असतात. ज्यांचे पाणी अत्यंत स्वच्छ राहते आणि पिण्यासाठी उपयोगी पडते अशा तलावांना छत्तीसगढमध्ये खुदुअन असे म्हणत. पनखत्ती तलाव केवळ निस्सारण्याच्या कामी येत. याच प्रकारे लेंड्याताल आणि खुरताल निस्तारी, यांचा उपयोग बहिर्दिशेसाठी आणि जनावरांना पाणी पाजविण्यासाठी होत असे.

वेगवेगळ्या स्वतंत्र रूपात बनलेल्या तलावांशिवाय काही ठिकाणी एक दुसऱ्यास जोडणाऱ्या तलावांची साखळी बनविली जात असे. एकाचे अतिरिक्त पाणी दुसऱ्यात, दुसऱ्याचे तिसऱ्यात..... ही पद्धत राजस्थान व आंध्रच्या रायलसीमा अशा कमी पावसाच्या क्षेत्रात, सरासरी पर्जन्यमान बरे असणाऱ्या बुंदेलखंड आणि माळवा भागात तसेच भरपूर पावसाच्या गोवा आणि कोकण इ. विभागात समानरूपाने आढळते. उत्तरेत या पद्धतीस सांकल किंवा सांखलताल पद्धती असे म्हणतात, तर दक्षिणेत दशफला पद्धती असे म्हणतात.

देखभाल दुरुस्ती चांगली असणाऱ्या कालखंडात सुद्धा कधी कधी काही विशेष कारणांमुळे एखादा तलाव समाजास अनुपयोगी होत असे. अशा तलावांना हातीताल असे म्हणत. हाती शब्द संस्कृतमधील हत शब्दापासून बनलाय आणि याचा अर्थ नष्ट होणे असा आहे. 'हत तेरे की' या वाक्यात सुद्धा 'हत तुझ्या भाग्याची', म्हणजेच तुझे भाग्य नष्ट होऊ दे असाच याचा अर्थ आहे.

तलावांची ही साखळी ढोबळमानाने दोन ते दहा तलावांची असू शकते. साखळी दोनच तलावांची असून दुसरा तलाव पहिल्यापेक्षा खूपच छोटा असेल तर त्यास छिपीलाई असे म्हणत. म्हणजेच पहिल्या मोठ्या तालच्या मागे लपलेली तलाई.

मात्र जो तलाव समोर आहे आणि सुंदरसुद्धा, त्याचे नाव काहीही असो, त्याला सगुरीतालसुद्धा म्हणत. ज्या तलावात मगरी असत, त्या तलावाला एखाद्या मोठ्या राजाचे नाव दिलेले असले तरीही, लोकांनी सावध राहावे म्हणून, त्याचे नाव मकराताल, नकया किंवा नकराताल असे ठेवत. नकरा शब्द संस्कृतमधील नक्र म्हणजे मगरपासून तयार झाला. काही ठिकाणी गंधयाताल असेही आढळते. गाढव ओझे वाहण्याचे काम करते. जाड दोरीचे जेवढे ओझे एक गाढव उचलू शकेल तितक्या लांबीच्या दोरीएवढ्या खोल असणाऱ्या तलावास गंधयाताल असे म्हणत. कधी कधी एखाद्या घटनेमुळे किंवा दुर्घटनेमुळे तलावाचे जुने नाव बदलूनच जाते.

कुठे कुठे ब्रह्मनमाराताल आढळतात. याचे मूळ नाव काही वेगळे असावे, परंतु कधी काळी त्या तलावात कुण्या ब्राह्मणाचा घात झाला असेल आणि त्यानंतर त्या तलावाचे ब्रह्मणमारा हेच नाव पडले असेल. याच प्रकारे एक नाव आहे बैरागीताल. याच्या पाळूवर बसून कुणी संन्यासी झाले असेल. नदीच्या किनाऱ्यावर नद्याताल आढळतात. असे तलाव आपल्या पाणलोट क्षेत्रातून नव्हे तर नदीला आलेल्या पुरामुळे भरत असत. नदीऐवजी जमिनीखालच्या पाण्यामुळे भरणाऱ्या तलावाला भूफोडताल म्हटले जाई. जमिनीखालच्या पाण्याची पातळी उंच असलेल्या ठिकाणी असे तलाव जास्त करून आढळतात. अद्यापही उत्तर बिहारमध्ये असे काही तलाव आहेत आणि काही नव्यानेही बांधले गेले आहेत.

देखभाल दुरुस्ती चांगली असणाऱ्या कालखंडातसुद्धा कधीकधी काही विशेष कारणांमुळे एखादा तलाव समाजास अनुपयोगी होत असे. अशा तलावांना हातीताल असे म्हणत. हाती शब्द संस्कृतमधील हत शब्दापासून बनलाय, आणि याचा अर्थ नष्ट होणे असा आहे. 'हत तेरे की' या वाक्यातसुद्धा 'हत तुझ्या भाग्याची', म्हणजेच, तुझे भाग्य नष्ट होवो, असाच याचा अर्थ आहे. हतप्रभ, हत-आशा पण याच प्रकारे बनलेत. याचप्रकारे हातीताल अनुपयोगी तलावासाठी वापरण्यात येणारे नवीन नाव होते. परंतु हाथीताल यापेक्षा एकदम वेगळे नाव आहे. - असा तलाव ज्याची खोली हत्तीइतकी आहे. परत हातीतालकडे जाऊ. हे नाव संस्कृतपासून लांबची यात्रा करून आल्याने थकलेले दिसले, तर साध्या बोलीभाषेत नवीन ताजे नाव येते.

फुटाताल, फुटेरातालसुद्धा अनेक भागांत आढळतील. ज्या तलावावर कधी लग्नाच्या वऱ्हाडी मंडळीस जानोसा दिला आहे, गावातील दहा बारा लग्नांच्या वराती जेथे कधी काळी थांबल्या आहेत, त्या तलावाचे नाव बराती ताल पडत असे. मात्र मिथिला (बिहार)चा दुलहाताल एक विशेष तलाव आहे. मिथिला हे सीतेचे माहेर आहे. तिच्या स्वयंवराच्या स्मृतीमध्ये आजसुद्धा इथे स्वयंवर होतात. फरक एवढाच आहे की वराची निवड वधू नव्हे तर वधूपक्ष करतो.

दुल्हातालवर एका ठराविक दिवशी मुलाकडचे लोक आपल्या मुलांना घेऊन जमा होतात. त्यानंतर कन्यापक्ष त्यातून आपल्या कन्येसाठी योग्य वराची निवड करतात. छत्तीसगढमध्ये सुद्धा असे काही तलाव आहेत ज्यांचे नाव दुलहरताल आहे. अनेक तलावांची नावे कथेतून आली आहेत. बराच काळ या तलावांनी समाजसेवा केली आहे आणि लोकांनीही तलावांच्या कथांना बराच काळ जशाच्या तशा आठवणीत ठेवल्या आहेत. अशा तलावांमध्ये एका तलावाचे 'हा हा पंचकुमारीताल' असे अगदी विचित्र नाव आहे.

बिहारमधील मुंगेरजवळ एका उंच डोंगराच्या पायथ्याशी हा तलाव आहे. त्याची कथा अशी आहे की एक राजा होता, त्याला पाच मुली होत्या. काही कारणाने या मुली उंच डोंगरावरून उडी मारून तलावात बुडून प्राण देतात.

त्या पाचजणीच्या दुःखात या तलावाचे मूळ नावच लुप्त झाले आणि लोकांनी त्या तलावास 'हा हा पंचकुमारी' या नावाने आजपर्यंत आठवणीत ठेवले. बिहारमध्ये लखीसराय क्षेत्रात एकदा ३६५ तलाव एका झटक्यात बनविण्यात आले होते. कथा सांगते की एक राणी होती. तिला रोज एका नवीन तलावावर स्नान करण्याची इच्छा होती. तिच्या या विचित्र सवयीमुळे सगळा प्रदेश तलावांनी भरून गेला. या कहाणीतील जवळ जवळ शंभर तलाव आजही आढळतात आणि यामुळेच या भागातील जलस्तर आजही चांगला आहे.

पोखर हे नाव सामान्यपणे छोट्या तलावांसाठीच वापरले जाते. पण मथुरेजवळच्या बरसानेमधील एका मोठ्या तलावाला ते दिलेले आढळते. राधेच्या हातांची हळद धुण्याचा प्रसंग आहे. हळदीचे हात धुतल्याने तलावाचे पाणी पिवळे होऊन गेले. तलावाला नाव मिळाले 'पीली पोखर'!

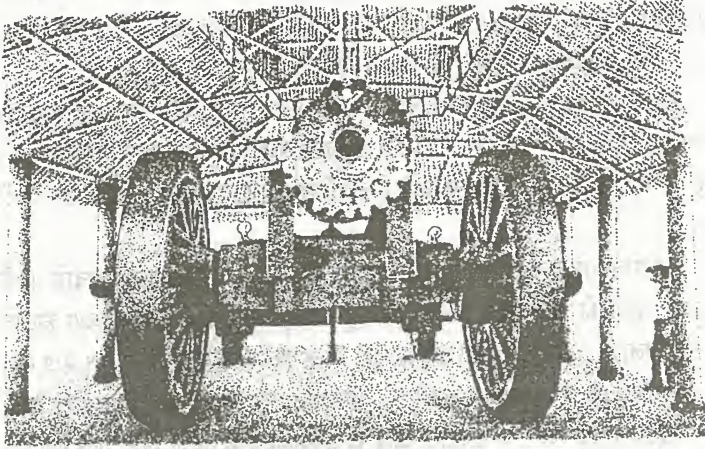
रंग झाला आता स्वादावर येऊ. महाराष्ट्रातील महाड भागात एका तलावाचे पाणी इतके चवदार होते की त्याचे नावच चवदार तळे असे पडले. समाजाच्या अधोगतीच्या काळात दलित समाजाला या तलावातले पाणी घेण्यास बंदी घालण्यात आली होती. सन १९२७ मध्ये चवदार तलावापासूनच श्री. भीमराव अंबेडकरांनी दलितोद्धाराच्या आपल्या चळवळीला प्रारंभ केला.

विचित्र तलावांमध्ये राजस्थानातील आबू पर्वताजवळचे नखी सरोवर आहे. असे म्हणतात की देवांनी आणि ऋषींनी आपल्या नखांनी हा तलाव खोदला. ज्या समाजात साधारण मानले जाणारे लोक तलाव बनविण्यात मागे राहत नसत तिथे देवतांचे योगदान असलेला एकच तलाव कसा बरे असेल?

गढवालमध्ये सहस्रताल नावाच्या एका भागात खरोखरच शेकडो तलाव आहेत. हिमालयाचा हा भाग १० ते १३ हजार फूट उंचीवर आहे. इथे निसर्गाचे एक रूप. वनस्पती, जेव्हा निरोप घेण्याच्या तयारीत असते तेव्हा निसर्गाचे दुसरे रूप, हिम आपला जम बसवण्याचे! आजूबाजूस दूरवर मानवी वस्ती नाही. सर्वात जवळचे गाव ५००० फूट खाली आहे. तेथील लोक सांगतात की सहस्रताल त्यांनी नव्हे, देवतांनी बनविले आहेत.

जयपूरजवळ असलेला गोलाताल विचित्र घटनेमधून निर्माण झालेल्या तलावांपैकी एक असून खरोखर त्याचे सचित्र वर्णन करण्यासारखे आहे. हा तलाव गोल आहे म्हणून काही त्यास गोलाताल म्हणत नाहीत. असे म्हणतात की हा तलाव एका तोफेच्या गोळ्यामुळे बनला आहे. तेव्हा जयपूर शहर वसलेले नव्हते. आमेर ही राजधानी होती. जयगढच्या राजाने जयबाण नावाची एक मोठी तोफ बनवून घेतली. तिची मारक शक्ती खूपच मोठी होती. यातील गोळा २० मैल दूर जाऊ शकत असे. जयबाण तोफ जयगढ किल्ल्याच्या आतील तोफ कारखान्यात तयार झाली होती.

मारकशक्तीची चाचणी घेण्याकरता ही तोफ एका बुरुजावर चढवून गोळा फेकण्यात आला. २० मैल लांबच्या चाकसू येथे हा गोळा पडला. विस्फोट इतका प्रचंड होता की त्या ठिकाणी एक लांब, रुंद आणि खोल खड्डा तयार झाला. पुढच्या पावसाळ्यात त्यात पाणी भरले आणि त्यानंतर तो कधीच कोरडा झाला नाही.

अशा प्रकारे जयबाण तोफेमुळे गोलाताल तयार झाला. जयबाण तोफ नंतर कधीच वापरली गेली नाही. केवळ चाचणीनंतर तिथे शांतता प्रस्थापित झाली. असे म्हणतात की त्यानंतर त्या भागावर चढाई करण्याची कुणाची छातीच झाली नाही. गोलाताल आजही भरलेला असून चाकसू क्षेत्राला पाणी देत आहे. अणुबॉम्बच्या किंवा एकूणच अणुशक्तीच्या शांततामय उपयोगाची बरीच चर्चा झाली होती, आमच्याकडेही झाली. याच राजस्थानात पोखरण येथे त्याचा विस्फोट झाला. पण एकही गोलातलाव तयार झाला नाही. तयार झालाच असता तर किरणोत्सर्गामुळे फायद्यापेक्षा नुकसानच जास्त झाले असते.

कधीकधी एखाद्या क्षेत्रातील एखादा तलाव लोकांच्या मनावर सर्वात जास्त छाप टाकतो. तेव्हा त्याचे नाव झुमरताल होते. झुमर म्हणजे मस्तकावर धारण करायचा एक दागिना. त्याच्यामुळे मस्तकाला शोभा येते. झुमरताल त्या क्षेत्राचे मस्तक उंच करतो. प्रेमाने याच झुमरतालास झुमरीतलैयाही म्हटले गेले. विविधभारतीने मात्र झुमरीतलैयाचे नाव अगदी वेगळ्या प्रसंगातून देशाच्या घराघरांत पोहोचविले. भारतीय भाषांची अशी विविधता आणि ताल तलैयांची तशी विविधता; पण दोन्हीमुळे समाजाचे मस्तक मात्र नेहमीच उंच राहिले होते.

मृगतृष्णा खोटी ठरविणारे तलाव

देशभरात पाण्याचे काम करणारे हे मस्तक, राजस्थानात, मृगतृष्णेने वेढलेले होते. हे क्षेत्र सर्वात गरम आणि कोरडे आहे. वर्षभरात फक्त ८० ते ३०० मि. मी. पाऊस येथे पडतो. देशाच्या इतर भागांत एका दिवसात जितका पाऊस पडतो तेवढा जैसलमेर, बाडमेर आणि बिकानेरच्या काही भागांत संबंध वर्षभरात मिळून कसाबसा पडतो. सूर्यसुद्धा येथे सर्वात जास्त तळपतो आणि तेही आपल्या संपूर्ण तेजासह. असे वाटते की उन्हाळा ऋतू येथूनच देशात प्रवेश करतो आणि उर्वरित राज्यांत आपली हजेरी लावून येथेच रमतो.

तापमान ५० अंशापर्यंत गेले नाही तर या वाळवंटी भागातील लोकांच्या मनातला त्याच्याबद्दलचा आदरच कमी होईल. भूजलाची पातळीसुद्धा या प्रदेशात खूपच खोल आहे. पाण्याचा अभाव हाच वाळवंटाचा स्वभाव असे मानले जाते. मात्र या भागातील समाजाने त्याच्याकडे अभिशापाप्रमाणे नाही, तर निसर्गाच्या एका मोठ्या खेळाच्या भागाप्रमाणे पाहिले आहे आणि एका कुशल खेळाडूप्रमाणे सजूनधजून त्या खेळात तो सामील झाला आहे.

सर्व दिशांनी मृगतृष्णेने वेढलेल्या या तापत्या मरुभूमीत जीवनाचा, एका जिवंत संस्कृतीचा पाया घालताना या समाजाने पाण्याशी संबंधित छोट्यातली छोटी गोष्टसुद्धा पाहिली असेल, ती समजून व पारखून घेतली असेल. पाण्याच्या बाबतीत अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीमध्येसुद्धा त्यांनी जीवनाची रीत शोधण्याचा प्रयत्न केला आणि मृगतृष्णेला खोटे ठरवीत ठिकठिकाणी वेगवेगळ्या व्यवस्था केल्या.

जेथे तलाव नाही, पाणी नाही, तेथे गाव नाही, तलावाचे काम आधी, आणि त्यानंतर त्याच्या आधारे गाव वसे. मरुभूमीतील शेकडो गावांची नावे तेथील तलावांशी जोडलेली आहेत. बिकानेर जिल्ह्यातील बिकानेर तालुक्यात ६४, कोलायत तालुक्यात २० आणि नोखा क्षेत्रात १२३ गावांचे नाव 'सर' वर आधारित आहेत. लूणकरणसर या एका तालुक्याच्या नावातच सर आहे आणि या तालुक्यातील ४५ गावांची नावे सरवरून आहेत. उरलेल्या इतर गावांच्या नावात सर नाही, तरीही त्या गावात तलाव जरूर सापडतील.

दोन चार गावे अशीही आढळतील की त्याच्या नावात 'सर' आहे, पण सरोवर तेथे नाहीत. गावांची नावे ठेवताना तिथे सरोवर व्हावे अशी इच्छा जरून असेल; मुलाचे नाव रामकुमार, मुलीचे नाव पार्वती ठेवताना आई - वडिलांच्या मनात त्या देवदेवतांचे गुण आपल्या पाल्यात यावेत अशी इच्छा जशी असते, तशीच!

राजस्थानातील जैसलमेर, बाडमेर, जोधपूर, पाली, बिकानेर, चुरू, श्री गंगानगर, झंझनू, जालौर, नागोर आणि सीकर या अकरा जिल्ह्यांमध्ये वाळवंटाचा विस्तार दिसतो. मात्र जैसलमेर, बाडमेर आणि बिकानेरमध्ये याची तीव्रता जास्त आहे. देशातील सर्वात कमी पर्जन्यमान, सर्वात जास्त उन्हाळा, वाळूची जोरदार वादळे आणि पंख असल्यासारख्या इकडूनतिकडे उडणाऱ्या वाळूच्या टेकड्या हे सगळे इथेच आढळते. अशा स्थितीत या तीन जिल्ह्यांत पाण्याचा अभाव सर्वात जास्त असावयास हवा होता. परंतु जनगणनेच्या अहवालात मरुभूमीतल्या या भागात शंभर टक्के गावांत पाण्याची व्यवस्था आहे असे वर्णन आहे, त्यावर विश्वासच बसत नाही.

पाण्याच्या प्रत्येक बाबतीत प्रतिकूल परिस्थितीत

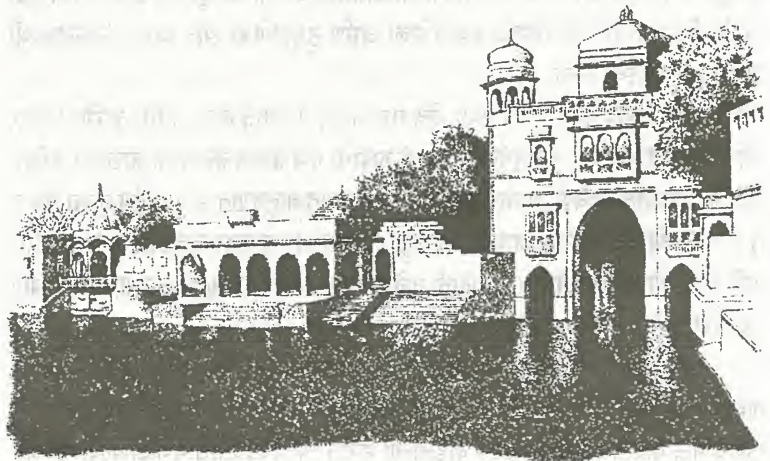
त्यांनी जीवनाची रीत शोधण्याचा प्रयत्न केला

आणि मृगतृष्णेला खोटे ठरवीत ठिकठिकाणी

वेगवेगळ्या व्यवस्था केल्या.

गॅझेटियरमधील जैसलमेरचे वर्णन अत्यंत भयानक आहे. 'इथे एकही बारा महिने वाहणारी नदी नाही. भूजलस्तर सामान्यपणे १२५ ते २५० फूट खोल आणि काहीकाही ठिकाणी तर ४०० फूट खोल आहे. वार्षिक पर्जन्यमान तर केवळ १६४ मि.मी. मागील ७० वर्षांच्या अभ्यासावरून वर्षातील ३६५ दिवसांपैकी ३५५ दिवस कोरडे मोजले गेले. याचा अर्थ इतरत्र १२० दिवसांचा असणारा पावसाळा इथे फक्त १० दिवसांचा असतो!

परंतु हा सर्व हिशेब काही नवीन लोकांचा आहे. मरुभूमीतील या सगळ्याने बहुधा १० दिवसांच्या या पावसाळ्यात कोट्यवधी थेंब पडताना पाहिले आणि ते सर्व साठवायचे काम घराघरांत, गावागावांत आणि शहरांतूनसुद्धा केले. या तपस्येचे परिणाम समोर आहेत. ते असे-

जैसलमेर जिल्ह्यात आज ५१५ गावे आहेत. यातील ५३ गावे काही ना काही कारणांनी ओस पडली आहेत. ४६२ गावांत वस्ती आहे. यातील फक्त एक गाव सोडले तर प्रत्येक गावात पिण्याच्या पाण्याची व्यवस्था आहे. ओसाड झालेल्या गावांतही ही सोय आहे. सरकारी आकड्यांनुसार जैसलमेरच्या ९९.७८ प्रतिशत गावांत तलाव, विहिरी आणि काही अन्य स्रोत आहेत. यात नळ, ट्यूबवेल अशासारख्या नव्या सोयी कमीच आहेत. या जिल्ह्यातील ५१५ गावांपैकी फक्त १.७३ टक्के इतक्याच गावात वीज आहे. याचा अर्थ असा की बहुतेक ठिकाणी ट्यूबवेल विजेवर चालत नाहीत, डिझेल तेलावर चालतात. तेल बाहेरून दुरून येते. तेलाचा टँकर आला नाही तर पंप चालणार नाही, पाणी मिळणार नाही. सर्व काही व्यवस्थित चालत राहिले तर पुढेमागे ट्यूबवेलमुळे भूजलस्तर कमी होणारच तो आहे तिथेच थांबविण्याचा अजूनतरी एकही उपाय नाही.

एकदा पुन्हा उजळणी करूया की मरुभूमीतील सर्वात बिकट मानण्यात आलेल्या या क्षेत्रात ९९.७८ टक्के गावांत पाण्याची सोय आहे आणि तीही स्वावलंबनाने. याचबरोबर आधुनिक समाजातील संस्थांनी, विशेषतः शासनाने, ज्या सुधारणा करायला हव्यात असे मानले जाते, त्यांची स्थिती पाहू. आतापर्यंत केवळ १९ टक्के गावे पक्क्या रस्त्यांनी जोडता आली, पोस्टाची सोय केवळ ३० टक्के गावांपर्यंत पोहोचली, आरोग्यचिकित्सा ९ टक्के गावांनाच मिळू शकली. शिक्षणाची सोय ५० टक्के गावांत झाली आहे. तीच फक्त इतर गोष्टींच्या तुलनेत थोडी बरी आहे. पुन्हा पाण्याकडे येऊ - ५१५ गावांत ३८१ विहिरी आणि २९४ तलाव आहेत.

भारताच्या सीमेजवळ पाकिस्तानच्या थोडेसे अलीकडे ज्या भागाला नव्या समाजाने निराशेचा भाग मानला आहे, तिथे आसूताल म्हणजे अश्रूंचा तलाव आहे. जेथील तापमान उन्हाळ्यात ५०° पर्यंत जाते तेथे 'शितलाई' म्हणजे 'शीतलतलाई' आहे आणि जेथे बादल म्हणजे ढग सर्वात जास्त धोका देतात तेथे 'बदरासर' सुद्धा आहे. मरुभूमीत पाण्यासाठी कष्ट पडतच नाहीत असा याचा अर्थ नाही. परंतु तेथे समाजाने कष्टाचे रडगाणे गायले नाही. त्यांनी हे कष्ट सोपे बनवायची जिद्द धरली आणि या जिद्दीवरच आपला समाज संघटित केला. संघटित समाजाने एका बाजूने पाण्याच्या प्रत्येक थेंबाचा साठा केला, तर दुसऱ्या बाजूने त्याचा उपयोग अत्यंत काटकसरीने आणि समजूतदारपणे केला.

संग्रह आणि काटकसर हे स्वभावविशेष समजू न शकणारे शासन आणि त्या शासनाचे प्रतिनिधी म्हणजे गॅंजेटियर यांना मात्र हा प्रदेश 'उजाड, वैराण, मरगळलेला आणि जीवनहीन' दिसतो. मात्र गॅंजेटियरमध्ये हे सर्व लिहिणारा जेव्हा खरोखरी घडसीसरला गेला तेव्हा तो वाळवंटात प्रवास करतो आहे हेच मुळी विसरून गेला.

कागदावर, पर्यटनाच्या नकाशावर, जैसलमेर शहर जेवढे दिसते जवळजवळ तेवढाच मोठा घडसीसर हा तलाव आहे. नकाशावर आहेत तसेच वाळवंटातसुद्धा एकमेकालगत ते उभे आहेत. घडसीसरशिवाय जैसलमेरचे जीवन अशक्यच. जवळजवळ ८०० वर्षांच्या या शहराची जवळपास ७०० वर्षे व त्यातील एकएक दिवस घडसीसरच्या एकएक थेंबाशी जोडलेला आहे.

वाळूची एक मोठी टेकडी समोर उभी आहे. जवळ गेल्यानंतरही लक्षात येणार नाही की ही टेकडी नसून घडसीसरची उंचीपुरी, लांब रुंद पाळू आहे. जरा पुढे गेले की दोन बुरूज, दगडावर सुंदर नक्षीकाम केलेल्या पाच खिडक्या आणि दोन लहान आणि एक मोठी कमान असलेले, ताठ मानेने उभे असलेले ऐटबाज प्रवेशद्वार आपणांस दिसेल. मोठ्या आणि छोट्या कमानीतून समोर आकाशाची निळाई डोळ्यांत भरते. थोडे पुढे गेल्यावर ध्यानात येते की प्रवेशद्वारामधून जी निळाई दिसत होती ती आकाशाची नसून समोर पसरलेल्या पाण्याची आहे. नंतर दिसतात डाव्याउजव्या बाजूस सुंदर पक्का घाट, मंदिर, पठियाळ, बारादरी, अनेक स्तंभांनी सजलेले व्हांडे, खोल्या आणि आणखी किती तरी. क्षणाक्षणाला बदलणारे हे दृश्य आपण तलावावर गेल्यावर स्थिरावते. समोर दिसणाऱ्या त्या सुंदर देखाव्यावर नजर ठरत नाही. ते सगळे सुंदर दृश्य दृष्टीत सामावून घ्यायचे असते आपल्याला.

पण दोन डोळ्यांत ते सामावता येत नाही. तीन मैल लांब आणि जवळजवळ एक मैल रुंद असणारा हा तलाव. याचे पाणलोट क्षेत्र १२० चौरस मैलांत पसरलेले आहे. जैसलमेरचे राजा महारावल घडसी यांनी विक्रम संवत १३९१ म्हणजेच सन १३३५ मध्ये हा तलाव बनविला होता. इतर राजे तलाव बनवून घेत, मात्र हा तलाव राजाने स्वतः बनविला होता. महारावल रोज उंच किल्ल्यावरून उतरून इथे येत. खोदकाम, भराव काम इत्यादी प्रत्येक कामाची देखरेख करीत, तसे पाहिले तर या काळात तिथे शांतता नांदत होती असे नाही. जैसलमेर राज्यामध्ये प्रचंड उलथापालथ घडविणारा तो काळ होता. गादीसाठी तेथील भाटी वंशामध्ये अंतर्गत कपट कारस्थाने आणि संघर्ष चालू असणारा हा कालखंड होता. मामा आपल्या भाच्यावर कपटाने आक्रमण करीत होता, सखळ्या भावाला राज्यातून हुसकावून लावले जात होते, तर कुठे पेल्यात विष घातले जात होते.

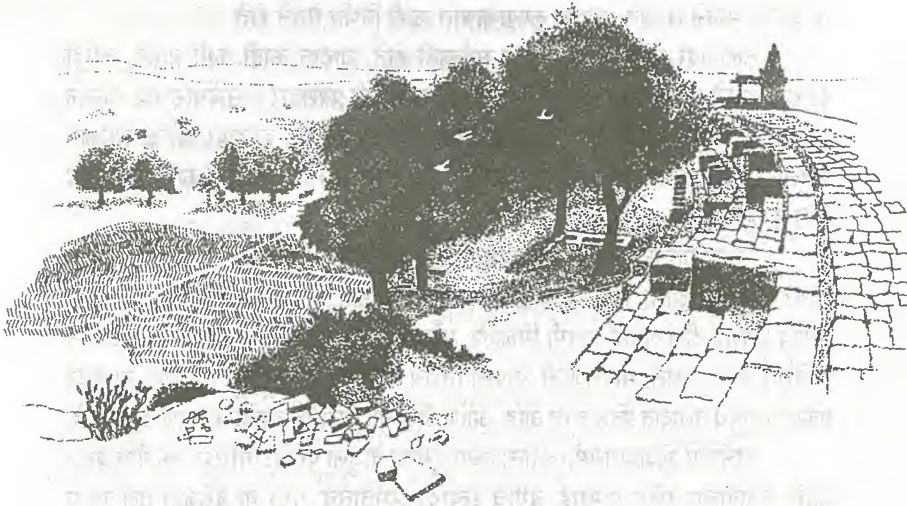
राजवंशात आपसात कलह तर होताच, शिवाय राज्यावर आणि जैसलमेर शहरावर परचक्र यायचे. ज्या-ज्या वेळी अशी आक्रमणे होत, त्या-त्या वेळी पुरुषांना मिळे वीरमरण आणि स्त्रिया करीत जोहार!

अशा धगधगत्या काळात स्वतः घडसीनी राठोडांच्या सेनेच्या मदतीने जैसलमेरची सत्ता मिळवली होती. इतिहासाच्या पुस्तकात घडसींचा हा काळ समरसागर, मृत्यूचे तांडव, वैभव आणि विपन्नावस्था, जय आणि पराजय अशा शब्दांनी भरलेला आढळतो.

त्या कालखंडात हा तलाव बनत होता. अनेक वर्षांच्या या योजनेवर काम करण्यासाठी घडसीने अपार धैर्य आणि अपार साधनसामग्री जमा केली आणि नंतर त्याची सर्वात मोठी किंमतही चुकती केली. पाळू तयार होत होती. महारावल राजे पाळूवर उभे राहून सर्व कामांवर लक्ष ठेवून होते. त्याच वेळी राज परिवारात चालू असलेल्या अंतर्गत कटकारस्थानामुळे पाळूवर उभ्या असलेल्या महारावल घडसीवर प्राणघातक हल्ला झाला. पण विमला राणी सती गेली नाही. राजाचे स्वप्न राणीने पूर्ण केले.

वाळूच्या या स्वप्नामध्ये दोन रंग भरले आहेत. निळा रंग पाण्याचा आणि चार मैल लांब तलावाच्या जवळपास अर्ध्या गोलाईत बनलेले घाट, मंदिरे बुरुजे आणि बारादरींचा पिवळा रंग. परंतु हे स्वप्न दिवसातील दोन वेळा मात्र केवळ एकाच रंगात रंगलेले दिसते. उगवणारा सूर्य घडसीसरवर मणभर वितळलेले सोने ओततो. मणभर म्हणजे वजनाचे माप मण नव्हे, सूर्याचे 'मन भरेल' इतके.

लोकांनीही घडसीसरमध्ये आपापल्या सामर्थ्याचे सोने टाकले होते. तलाव राजाचा होता, पण प्रजा त्यास सावरत व सजवत होती. सुरुवातीच्या काळात बांधलेल्या मंदिरे, घाट आणि जलमहालांचा विस्तार होत गेला. ज्याला जे चांगले सुचले ते त्याने घडसीसरवर ओवाळून टाकले. राजा आणि प्रजा यांच्या जुगलबंदीचे ते एक अद्भुत गीत बनले होते.

एकेकाळी घाटावर पाठशाळासुद्धा होत्या. यात शहरांतील आणि आजूबाजूच्या गावांतील विद्यार्थी येऊन राहत आणि येथेच गुरुपासून ज्ञान प्राप्त करून घेत. पाळूवर एका बाजूला छोटीछोटी स्वयंपाकगृहे आणि खोल्या आहेत. दरबारात, कार्यालयात ज्यांची काही कामे अडली असतील ते आपल्या गावातून येऊन येथेच आपले बस्तान बसवीत.

नीलकंठ आणि गिरधारी यांची मंदिरे झाली. यज्ञशाळा तयार झाली. जमालशाह पिराची चौकी झाली. सर्व एकाच घाटावर. कामधंद्यानिमित्त मरुभूमी सोडून देशात इतरत्र जाऊन वसलेल्या कुटुंबाचे मन घडसीसरमध्ये थबकलेले असते. याच क्षेत्रातून मध्यप्रदेश-जबलपूर येथे जाऊन राहणारे सेठ गोविंददास यांच्या पूर्वजांनी परत येऊन पठसाल येथे एक भव्य मंदिर बांधले होते.

संपूर्ण शहरासाठी पाणी येथूनच जात होते. दिवसभर येथून पाणी भरले जात असे. पण त्यातल्या त्यात सकाळी व संध्याकाळी पाणी नेणाऱ्या शेकडो लोकांचा येथे मेळाच असे. हे दृश्य शहरात नळाचे पाणी येईपर्यंत होते. सन १९१९ मधील उमेदसिंहजी मेहता यांची एक गजल घडसीसर येथील दृश्याचे अत्यंत सुंदर वर्णन करते. भाद्रपदातील कजली तीज या दिवशी येथे एक मेळा भरतो. तेव्हा संपूर्ण शहर नटूनथटून घडसीसरवर येते. फक्त निळ्या आणि पिवळ्या रंगाच्या या तलावावर निसर्गातले सर्व रंग उधळले जातात.

घडसीसरवरील लोकांचे प्रेम एकतर्फी नव्हते. लोक घडसीसरला येत आणि घडसीसर पण लोकांपर्यंत जात असे. त्यांच्या मनात वसत असे. दूर सिंध प्रांतात राहणाऱ्या टीलो नावाच्या गणिकेच्या मनाने संभवतः अशाच कुण्या क्षणात काही निर्णय घेतले होते.

तलावावर मंदिर, घाट - पाट सर्वकाही होते. घाटात काही कमी नव्हते. तरीही टीलोला वाटले की या सुंदर सोनेरी सरोवरावर एक सोनेरी प्रवेशद्वार असावयास हवे. टीलोने घडसीसरच्या पश्चिमेच्या घाटावर एक प्रवेशद्वार बनविण्याचे ठरविले. दगडावर बारीक नक्षीकाम केलेल्या सुंदर खिडक्या असलेले विशाल द्वार पूर्ण होत आले असताना काही लोकांनी महाराजांचे कान फुंकले.

“एका गणिकेने बनविलेल्या प्रवेशद्वारातून आपण घडसीसरमध्ये नेहमी प्रवेश करणार काय?” वाद सुरू झाला. तिकडे प्रवेशद्वाराचे काम चालूच होते. एक दिवस राजाने ते पाडण्याचा निर्णय घेतला. टीलोला ही बातमी मिळाली. प्रवेशद्वाराच्या सर्वात वरच्या मजल्यावर टीलोने रातोरात मंदिर बांधले. महाराजांनी आपला निर्णय बदलला. तेव्हापासून सर्व शहर या सुंदर प्रवेशद्वारातूनच तलावात प्रवेश करत आहे. आणि टीलोच्या नावानेच त्याची आठवण ठेवत आहे.

टीलोच्या प्रवेशद्वारासमोरच तलावाच्या दुसऱ्या बाजूला परकोटासारखा एक गोल बुरुज आहे. तलावाच्या बाहेर आमराई, बगीचे इत्यादी असतातच, परंतु या बुरुजात तलावाच्या आतही बगीचा आहे. आनंदोत्सव साजरा करण्यासाठी लोक तिथे येतात.

तसेच पूर्वेला एक मोठा आणि गोल परकोट आहे. तलावाचे रक्षण करणाऱ्या सैनिकांची तुकडी यात राहत असे. देशीविदेशी शत्रूंनी वेढलेले हे राज्य, संपूर्ण लोकवस्तीस पाणी पुरविणाऱ्या या तलावाच्या रक्षणाची पक्की व्यवस्था ठेवत असे.

मरुभूमीत पाऊस कितीही कमी पडो घडसीसरचे पाणलोट क्षेत्र मूलतःच इतके मोठे होते की, तेथे पडणारा पावसाचा थेंबन्थेंब गोळा होऊन हा तलाव काठोकाठ भरत असे. तलाव भरताच त्याचे रक्षण करण्याचे काम सैनिकांच्या हातातून निघून सांडव्याच्या हातात येत असे. या विशाल तलावास तोडू शकणारे अतिरिक्त पाणी सांडव्यावरून खाली वाहत असे.

यातसुद्धा वेगळेपणा होता. सांडव्यावरून वाहणारे पाणी पुढे पुन्हा एका तलावात जमा केले जाई. वरचे पाणी येणे थांबले नाही तर खालचा तलाव भरून त्याचेही सांडव्यावरून पाणी वाहत असे. त्या पाण्याने आणखी एक तलाव भरत असे. अशी ही संपूर्ण नऊ तलावांची साखळीच होती. सहज विश्वास नाही ना बसत?

घडसीसरवरील लोकांचे प्रेम एकतर्फी नव्हते.

लोक घडसीसरला येत आणि घडसीसर पण

लोकांपर्यंत जात असे, त्यांच्या मनात वसत असे.

दूर सिंध प्रांतात राहणाऱ्या टीलो नावाच्या

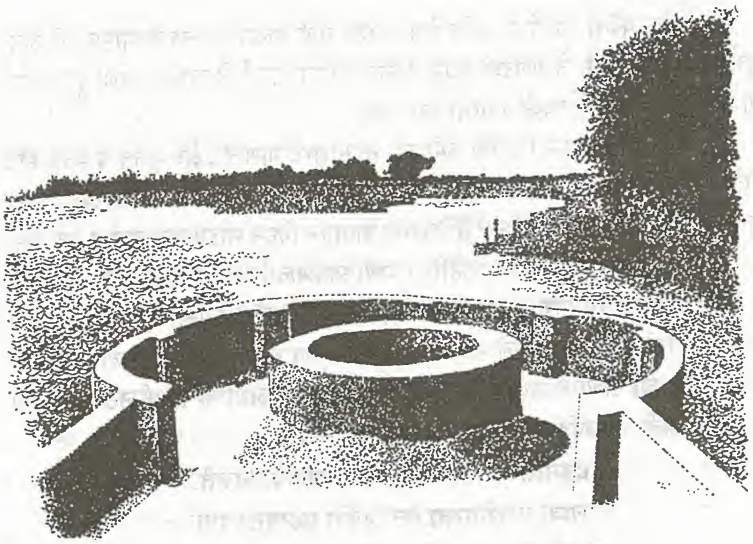
गणिकेच्या मनाने संभवतः अशाच कुण्या

क्षणात काही निर्णय घेतले होते.

नौताल, गोविंदसर, जोशीसर, गुलाबसर, भाटियासर, सुदासर, मोहतासर, रतनसर आणि नंतर किसनघाट. येथे पोहोचेपर्यंत पाणी शिल्लक राहिले तर किसनघाटानंतर ते अनेक लहानलहान विहिरीसारख्या कुंडांमध्ये भरून ठेवले जाई. घडसीसरपासून किसनघाटापर्यंतच्या सात मैल लांबीच्या या क्षेत्रात पाण्याचा थेंबन्थेंब एखाद्या वाक्यातील शब्दप्रमाणे, आपला खरा अर्थ प्राप्त करीत असे.

परंतु आज ज्यांच्या हातात जैसलमेर आहे, राज्य आहे ते घडसीसरचाच अर्थ विसरत आहेत; त्या लोकांना घडसीसरचा सांडवा आणि त्याला जोडल्या गेलेल्या नऊ तलावांची आठवण कशी असेल बरे? घडसीसरच्या पाणलोट क्षेत्रात आता वायुसेनेचे विमानतळ तयार झाले आहे.

त्यामुळे पाणलोट क्षेत्राचे या भागातील पाणी आता तलावाकडे न येता दुसरीकडे वाहत जाते. सांडवा आणि त्याच्या रस्त्यात असणाऱ्या नऊ तलावांच्या आजूबाजूस अनिर्बंधपणे वाढणाऱ्या शहरातील घरे, नवीन हाऊसिंग सोसायट्या, एवढेच नव्हे तर पाण्याचेच काम करणाऱ्या इंदिरा नहर प्राधिकरणाचे कार्यालय व त्यात काम करणाऱ्यांची कॉलनीसुद्धा झालेली आहे. घाट पठसाल, पाठसाळा, स्वयंपाक घर, व्हरंडे, मंदिर हे सर्व देखभाल दुरुस्तीच्या अभावी हळूहळू पडत आहेत.

आज शहरातील लोक ल्हासचा तो खेळ पण खेळत नाहीत. ज्यात राजा आणि प्रजा सर्व मिळून घडसीसरची सफाई करीत असत, गाळ काढीत असत. तलावाच्या किनाऱ्यावर उभा केलेला दगडी जलस्तंभसुद्धा थोडासा हलला असून एकीकडे झुकला आहे. राखण करणाऱ्या सैन्याच्या तुकडीच्या बुरजाचे दगड पण पडले आहेत.

तरीही ६६८ वर्ष जुना घडसीसर अजून मेला नाही. त्याच्या निर्मात्यांनी त्याला काळाचे धाव सहन करण्याइतपत मजबुती दिली होती. वाळूच्या वादळामध्ये आपल्या तलावाची देखभाल दुरुस्ती करण्याची परंपरा निर्माण करणाऱ्यांना उपेक्षेचे वादळसुद्धा येईल याचा अंदाजही आला नसेल. परंतु घडसीसर आणि त्याच्यावर प्रेम करणारे लोक अत्यंत धीराने हे वादळ सहन करीत आहेत. तलावाची राखण करणारी सैन्याची तुकडी जरी नसली तरी लोकांच्या मनाचा पहारा तिथे आजही आहे.

सूर्याच्या पहिल्या किरणाबरोबर मंदिराच्या घंटा वाजतात. दिवसभर लोक घाटावर ये-जा करतात. काही लोक येथे मौन धरून तासन्तास घडसीसरला न्याहाळीत बसतात, काही गाणे गातात तर काही रावणहत्या नावाची एक प्रकारची सारंगी वाजवितात.

पाणी नेणाऱ्या स्त्रिया आजही घाटावर येतात. उंटगाड्यातूनही पाणी नेले जाते आणि दिवसातून अनेक वेळा टॅंकर गाड्यासुद्धा येथे नजरेस पडतात. या घडसीसरमधून पाणी भरण्यासाठी त्यांना डिजेल पंपसुद्धा लावलेला असतो.

घडसीसर आजही पाणी देत आहे, आणि त्यामुळेच सूर्य उगवताना व मावळताना मणभर सोने येथे आजही उधळीत जातो.

घडसीसर मापदंड झाला होता. त्यामुळे त्याच्यानंतर दुसरा नवीन तलाव बांधणे खूपच कठीण झाले असेल. तरीही जैसलमेरमध्ये प्रत्येक पन्नासशंभर वर्षांच्या अंतराने तलाव निर्माण होतच गेले.

घडसीसरनंतर १७५ वर्षांनी बनला होता जैतसर. तसा तो बांधामुळे झालेला तलावच होता. पण तिथल्या मोठ्या बगीचामुळे 'बडा बाग' म्हणूनच त्याच्याकडे पाहिले गेले. या दगडांच्या बांधाने जैसलमेरच्या उत्तरेकडे उभ्या असलेल्या पहाडावरून येणारे पाणी अडविले. एका बाजूला जैतसर आणि दुसऱ्या बाजूस त्याच्याच पाण्याने फुलविलेला 'बडा बाग' या दोघांच्यामध्ये आहे बांधाची भिंत. परंतु ही भिंत न वाटता समोरच्या पहाडी भागापर्यंत जाणारा एक चांगला रुंद रस्ताच वाटतो. भिंतीच्या खाली सिंचनाकरिता असणाऱ्या कालव्याचे नाव आहे रामनाल.

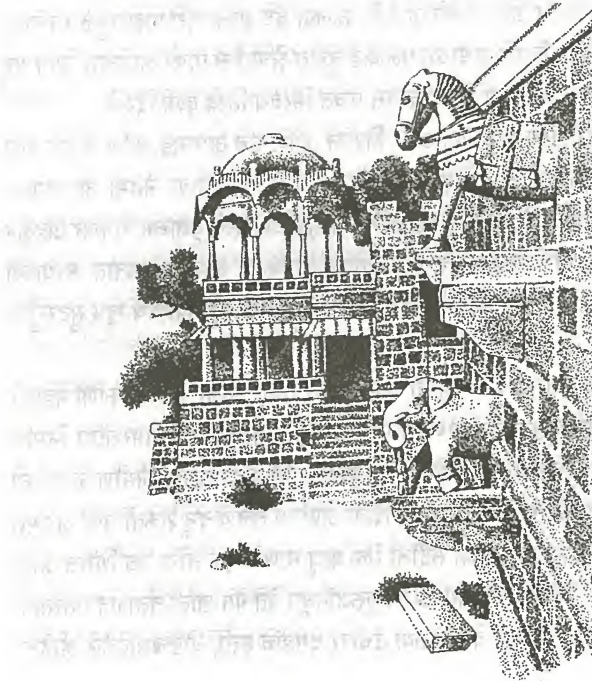
रामनाल हा कालवा बांधाच्या बाजूने जिन्यासारखा आहे. जैतसरमधील पाण्याची पातळी कमी असो वा जास्त, हे जिन्यासारखे बांधकाम पाण्याला 'बडा बाग' कडे नेत राहते. बडा बागमध्ये पोहोचल्यानंतर रामनाल रामनामाप्रमाणेच कणाकणात वाटली जाते. कालव्याच्या पहिल्या किनाऱ्यावर एक विहीरपण आहे. पाणी आटले, कालवा बंद झाला तरी पाझरामुळे भरलेल्या विहिरीचा उपयोग होतो. तिकडे बांधाच्या पलीकडे बुडीत क्षेत्रातील पाणी आटताच त्यात गहू पेरले जातात. त्या वेळेस बांधाच्या दोन्ही बाजूस फक्त हिरवेच हिरवे दृश्य दिसते.

बडा बाग खरोखरच खूप मोठा आहे. विशाल आणि उंच आमराई आणि जोडीने इतर विविध वृक्ष. भरपूर पाऊस असणाऱ्या क्षेत्रातील नदीच्या किनाऱ्यावर नेहमी आढळणारा अर्जुनवृक्षसुद्धा बडा बागमध्ये आढळेल. बडा बागमध्ये सूर्याची किरणे वृक्षांच्या पानावर अडकून राहतात. वारा आला, पाने हलली तरच संधी साधून ही किरणे खाली टपकतात. बांधाच्या पलीकडे पहाडावर राजघराण्याचे स्मशान आहे. येथे दिवंगतांच्या स्मृतिप्रीत्यर्थ खूप सुंदरसुंदर छत्रा बांधल्या आहेत.

घडसीसरच्या नंतर ३२५ वर्षांनी अमर सागर तयार झाला. इतर ठिकाणी पडणारे पाणी अडविणे हे अमरसागर तयार करण्याचे मुख्य कारण असेलच, मात्र अमरसागर निर्माण करणारे बहुधा हे पण बिंबवू इच्छित होते की उपयुक्त आणि सुंदर तलाव निर्माण करण्याची इच्छा अमर आहे. दगडांचे तुकडे जोडूनजोडून किती अप्रतिम तलाव बनू शकतो याचे अद्भूत उदाहरण आहे अमरसागर. तलावाच्या रुंदीची एक बाजू म्हणजे एक सरळ उंच भिंतच आहे. भिंतीस जोडलेल्या सुंदर पायऱ्या, खिडक्या आणि बुरुजांमधून येत येत खाली तलावात उतरतात. या भिंतीच्या मोठ्या सपाट भागात वेगवेगळ्या उंचीवर दगडांचे हत्ती, घोडे बसविलेले आहेत.

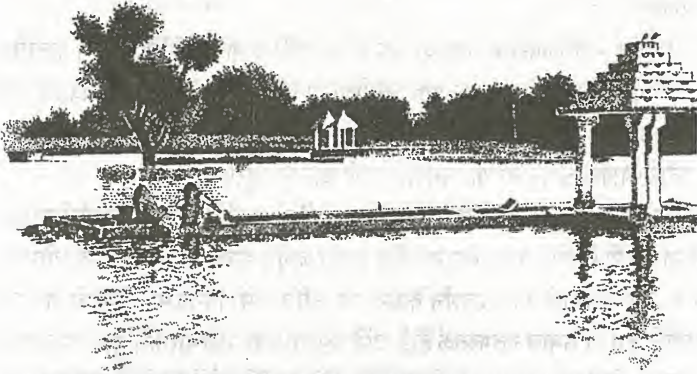
या सुंदर सजलेल्या मूर्ती तलावाच्या पाण्याची पातळी दर्शवितात. वर्षभर पुरेल इतके पाणी जमा होण्याजोगे अमर सागरचे पाणलोट क्षेत्र मोठे नाही. उन्हाळा सुरू होताच अमर सागर कोरडा पडण्यास सुरुवात होते. याचा असा अर्थ होतो की ज्या ऋतूत पाण्याची सर्वात जास्त आवश्यकता असते त्याच ऋतूत जैसलमेरच्या लोकांनी या सुंदर तलावाला विसरून जावे.

जैसलमेरच्या शिल्पकारांनी येथे असे काही काम केले आहे की त्यामुळे शिल्पशास्त्रात काही नवीन ज्ञानाची भर पडेल. येथे तलावाच्या तळात सात सुंदर बारवा बनविण्यात आल्या. ज्याला बेरी, बाह, बाय, बावडी, पगबाब असेही म्हणतात. पगबाब म्हणजे पाण्यापर्यंत पायांनी उतरता येईल अशी विहीर. तलावाचे पाणी आटते, परंतु त्यातील पाझरामुळे जमिनीचा जलस्तर वर येतो आणि या बारवा गाळलेल्या स्वच्छ पाण्याने भरून राहतात. बारवा पण अशा सुंदर आहेत की, ग्रीष्मात अमर सागरातले पाणी आटले तरी त्याचे सौंदर्य कायम असते. सर्वच बारवांच्या वर सुंदर ओटे, स्तंभ, छत्रा आणि खाली उतरण्यासाठी कलात्मक पायऱ्या आहेत. उन्हाळ्यात वैशाख महिन्यात येथे जत्रा भरते, तसेच पावसाळ्यात भाद्रपदात सुद्धा. कोरड्या पडलेल्या अमरसागरातील या बारवा म्हणजे एखाद्या महालाचे तुकडे वाटतात आणि जेव्हा तलाव भरतो तेव्हा वाटते की मोठमोठ्या छत्रीवाल्या नावाच पाण्यावर तरंगत आहेत.

व्यापारी जगात जैसलमेरच्या नावाचा डंका वाजत असे. नंतर मंदीची लाटही आली परंतु जैसलमेर आणि त्याच्या परिसरातील तलाव निर्मितीचे काम मात्र मंद झाले नाही. गजरूपसागर, मूलसागर, गंगासागर, गुलाब तलाव आणि ईसरलालजी तलाव, एका मागोमाग एक तलाव निर्माण होत गेले. ही साखळी इंग्रज येईपर्यंत अभंग होती.

या साखळीची मजबुती फक्त राजे, रावल, महारावल यांच्यामुळेच टिकलेली नव्हती. आजच्या भाषेतला समाजातील आर्थिकदृष्ट्या कमकुवत असणारा वर्गसुद्धा ही साखळी मजबूत ठेवण्यामध्ये महत्त्वाचा सहभाग घेत असे.

मेढा गुरे चारत असे. ही कहाणी ५०० वर्षांपूर्वीची आहे. गुरांना घेऊन मेढा अगदी पहाटेच निघत असे. मैलोन्मैल सपाट पसरलेले वाळवंट. मेढा दिवसभराचे पाणी एका कुपडीत (मातीची चपटी सुरई) घेऊन जात असे व संध्याकाळी घरी परत येत असे. एक दिवस कुपडीमध्ये थोडेसे पाणी शिल्लक राहिले. मेढाला कोण जाणे काय सुचले, त्याने एक छोटा खड्डा केला. त्यात कुपडीतील पाणी ओतले आणि झाडांच्या पानांनी व्यवस्थित खड्डा झाकला. गुरे चारण्याचे त्याचे काम, आज इथे तर उद्या तिथे. मेढा दोन दिवस त्या जागेवर जाऊ शकला नाही. तिसऱ्या दिवशी तो पुन्हा तिथे पोहोचला, उत्सुकतेने त्याने खड्ड्यावरील पाने बाजूला केली. त्या खड्ड्यात पाणी नव्हते, पण थंड हवा मात्र आली. मेढाच्या तोंडातून शब्द बाहेर पडले 'वाफ'! मेढाने विचार केला इतक्या उन्हात थोड्याशा पाण्याची जर ओल येथे राहू शकते, तर या ठिकाणी तलाव अवश्य बनविता येईल.

मेढाने एकट्यानेच तलाव बनविणे सुरू केले. आता रोज तो आपल्या समवेत कुदळ आणि फावडे आणत असे. दिवसभर एकटाच माती खोदून पाळूवर टाकत असे. गाई, गुरे पण जवळपास चरत असत. भीमासारखी शक्ती मेढाजवळ नव्हती, पण भीमाच्या शक्तीसारखा त्याचा संकल्प मात्र होता. दोन वर्षांपर्यंत तो एकटाच या कामात खपत होता. सपाट वाळवंटात पालचा विशाल घेरा आता लांबूनच दृष्टीस पडत असे. पालची बातमी गावाला पण समजली.

आता रोज गावातील मुले आणि इतर लोकसुद्धा मेघासमवेत येत असत. सर्वजण मिळून काम करीत, १२ वर्ष सरली तरीही या विशाल तलावाचे काम चालूच होते. मेघाचे आयुष्य संपले. त्याची पत्नी सती गेली नाही. आता मेघाऐवजी ती काम करू लागली. ६ महिन्यांत तलाव पूर्ण झाला.

वाफेमुळे तलावाची सुरुवात झाली होती. त्यामुळे तलावाचे नाव भाप पडले असेल. नंतर अपभ्रंश होऊन बाप झाले. गुराखी मेघाला समाजाने मेघोजी नावाने आठवणीत ठेवले आणि तलावाच्या पाळूवर त्याच्या स्मरणार्थ एक सुंदर छत्री व त्याच्या पत्नीच्या स्मृतिप्रीत्यर्थ एक देवळी बसविली.

विकानेर - जैसलमेरच्या रस्त्यावर बाप ही छोटीशी वस्ती आहे. चहा आणि कचोरीची ५-६ दुकाने असणारे बसचे स्थानक आहे. बसपेक्षा तीनपट उंच असणारी पाळू जवळच उभी दिसते. मे-जूनमध्ये पाळूच्या एका बाजूस लू वाहत असते तेव्हा दुसऱ्या बाजूस मेघोजी तलावात लाटा उठतात. पावसाळ्यात तर या तलावाचे पाणी चार मैल दूरपर्यंत पसरते.

मेघ आणि मेघराज भलेही येथे कमी येत असतील. मात्र या मरुभूमीत मेघोजीसारख्या लोकांची मात्र कमी नव्हती. पाण्याच्या बाबतीत इतका जागृत झालेला समाज आपली योग्यता, कौशल्य हे आपलेच आहे याचे प्रदर्शन करून गर्व करीत नसे. विनम्रभावाने याचे सर्व श्रेय परमेश्वराला देऊन हा समाज नतमस्तक होई. असे म्हणतात की महाभारताचे युद्ध संपल्यानंतर जेव्हा भगवान श्रीकृष्ण अर्जुनास कुरुक्षेत्रावरून द्वारकेस नेत होते, त्या वेळी त्यांचा रथ या मरुप्रदेशातून जात होता. आजच्या जैसलमेरजवळील त्रिकुट पर्वतावर त्यांना उत्तुंग ऋषी तपस्या करताना दिसले. श्रीकृष्णाने त्यांना प्रणाम केला आणि प्रसन्न होऊन वर मागावयास सांगितले. उत्तुंगचा अर्थ आहे उंच. खरोखरच ऋषी उंच होते. स्वतःसाठी त्यांनी काहीच मागितले नाही. प्रभूला प्रार्थना केली की जर माझ्याकडे काही पुण्य असेल तर हे प्रभो या क्षेत्रात कधीही जलाचा अभाव राहू नये.

मरुभूमीच्या समाजाने या वरदानाला एका आदेशासारखे स्वीकारले आणि आपल्या कौशल्याने मृगतृष्णेला खोटे ठरविले.

तलाव बांधतो धर्म स्वभाव

जो समाजाला जीवन देतो त्याला निर्जीव कसे मानता येईल? तलावातील पाण्याला जीवन मानले गेले आणि समाजाने तलावांच्या चारही बाजूंनी आपल्या जीवनाची रचना केली. एखाद्या गोष्टीशी जितका जवळचा संबंध येतो, जितका स्नेह असतो, मानवी मन त्या गोष्टीला वेगवेगळी तितकी नावे देत असे. देशाच्या वेगवेगळ्या प्रांतांत, भाषांत, बोलीत तलावांची अनेक नावे आहेत. बोलीच्या कोशात, त्यांच्या व्याकरणाच्या ग्रंथात पर्यायी शब्दांच्या यादीत, तलावाच्या नावांचा एक भरपूर मोठा शब्दसंग्रह पाहावयास मिळतो. हमीर नाम माला या डिंगल भाषेच्या व्याकरणाच्या ग्रंथात तलावांची पर्यायी नावे तर दिली आहेतच. पण त्या शिवाय तलावांच्या स्वभावाचे वर्णन करित तलावांना 'धरम सुभाव म्हणजे सुस्वभावी असणे हा ज्यांचा धर्म आहे, हीच ज्यांची वृत्ती आहे ते' - असे त्यांचे वर्णन केले आहे.

लोकधर्म स्वभावाशी जोडला जातो. प्रसंग सुखाचा असला तर तलाव बनविला जातो. प्रसंग दुःखाचा असला तरीही तलाव बनतो. जैसलमेर, बाडमेरमध्ये परिवाराकडे साधनसामग्री कमी असेल, पूर्ण तलाव बनविण्याची ऐपत नसेल तर, आहे त्या सीमित साधनांचा उपयोग, पूर्वीच तयार झालेल्या कुठल्या तरी तलावाच्या पाळूवर माती टाकणे, छोटीछोटी दुरुस्ती करणे इत्यादी कामांत ते करित. मृत्यू कुण्या परिवारात येत नाही? प्रत्येक परिवार आपल्या दुःखद प्रसंगाला समाजाच्या सुखाकरिता तलावाशी निगडित करित असे.

पूर्ण समाजावर दुःखद प्रसंग येई. दुष्काळ पडे तेव्हासुद्धा तलाव बनविण्याचे काम केले जात असे. लोकांची तात्कालिक सोय होत असे आणि पाण्याची व्यवस्था झाल्यानंतर पुन्हा कधीही येऊ शकणारे हे दुःख सहन करण्याची शक्ती समाजात निर्माण होत असे. बिहारच्या मधुबनी भागात सहाव्या शतकात आलेल्या एका मोठ्या दुष्काळात पूर्ण क्षेत्रातील गावांनी मिळून ६३ तलाव निर्माण केले होते. इतकी मोठी योजना बनविण्यापासून पूर्ण करेपर्यंत किती मोठी संघटना उभारावी लागली असेल, किती साधनसामग्री जमा करावी लागली असेल, किती नव्या लोकांशी आणि संस्थांशी संबंध जोडावे लागले असतील याचा विचार तर करून बघा. मधुबनीत हे तलाव आजही आहेत आणि लोक त्यांची आजही कृतज्ञतापूर्वक आठवण ठेवून आहेत.

कुठे पारितोषक म्हणून तलाव निर्माण केला जाई तर कुठे तलावनिर्मिती केल्याबद्दल पारितोषक दिले जाई. गोंड राजांच्या सीमेत जो कोणता तलाव निर्माण होई त्याच्या खालील जमिनीचा सारा माफ असे. संबलपूर क्षेत्रात ही प्रथा विशेष करून आढळते.

दंड-विधानातही तलाव आढळतो. बुंदेलखंडमध्ये जात पंचायती आपल्या एखाद्या सदस्याला त्याच्या अक्षम्य अपराधाबद्दल दंड म्हणून तलाव निर्मितीचे आदेश बऱ्याच वेळा देत असे. ही परंपरा राजस्थानात आजही आहे. अलवर जिल्ह्यातील गोपालपूर या एका छोट्या गावात पंचायतीचा निवाडा न मानण्याची चूक करणाऱ्यास दंडादाखल काही रक्कम ग्रामकोषात जमा करावी लागते. त्या कोषातून थोड्याच काळापूर्वी काही दोन छोटेछोटे तलाव निर्माण करण्यात आले.

जमिनीखाली पुरलेले धन जर कुणाच्या हाती लागले तर ते स्वतःसाठी नव्हे तर परोपकारासाठी वापरण्याची परंपरा होती. परोपकाराचा अर्थ बहुधा तलावनिर्मिती अथवा त्याची दुरुस्ती असाच घेतला जाई. असे म्हणतात की बुंदेलखंडचे महाराज छत्रसालचा मुलगा जगताराजला गाडलेल्या गुप्त खजिन्याच्या जागेचा नकाशा मिळाला होता. त्या प्रमाणे जगताराजने खजिना शोधून काढला. छत्रसालला हे समजले तेव्हा तो खूप नाराज झाला. त्याने विचारले, मृतक द्रव्य चंदेल को, क्यो तुम लियो उधार? मृत व्यक्तीचे धन चंदेलासाठी असते कशाला तू ते उकरून काढलेस? आता काढले आहेसच तर त्या द्रव्याचा सगळ्यात चांगला उपयोग केला पाहिजे. त्या मुलास आज्ञा दिली की या द्रव्यातून चंदेलानी बनविलेल्या सर्व तलावांची दुरुस्ती करावी आणि शिवाय काही नवीन तलाव बांधावे.

खजिना खूपच मोठा होता. जुने तलाव दुरुस्त करण्यात आले. नवीन निर्माण करण्यासुद्धा सुरुवात झाली. वंशवृक्षाप्रमाणे विक्रम संवत् २८६ ते ११६२ पर्यंतच्या २२ पिढ्यांच्या नावावर २२ मोठेमोठे तलाव बनले होते. हे आजही बुंदेलखंडात आहेत.

कदाचित जास्त शिक्षण घेणारे लोक
आपल्या समाजापासून आज दूर जाताहेत.
परंतु त्या काळी मोठ्या विद्या केंद्रातून बाहेर
पडण्याची वेळ तलावनिर्मितीच्या प्रसंगात
बदलली जात असे. मधुबनी, दरभंगा
क्षेत्रामध्ये ही परंपरा बराच काळ चालू होती.

अमावास्या आणि पौर्णिमा हे दोन दिवस सार्वजनिक कामास शुभ दिवस मानण्यात आले. या दोन्ही दिवशी खाजगी कामे सोडून चांगली सार्वजनिक कामे करावी असे विधान आहे. अमावास्या व पौर्णिमा या दोन्ही दिवशी शेतकरी आपल्या शेतात काम करीत नाहीत. याचा उपयोग आपल्या परिसरातील तलावांची देखरेख आणि दुरुस्तीसाठी ते करीत असत. श्रम हे समाजाचे भांडवल आहे, आणि या भांडवलाचा उपयोग ते खाजगी हिताबरोबरच सार्वजनिक हितासाठीही करत असत.

श्रमाबरोबर धनासाठी वेगळी व्यवस्था केली जाई. या धनाची आवश्यकता नेहमी थंडी संपल्यावर तलावाचे पाणी कमी झाल्यानंतर पडत असे.

तेव्हा उन्हाळा तोंडावर आलेला असतो आणि हीच वेळ तलावाच्या दुरुस्तीवर लक्ष देण्यासाठी चांगली असते. वर्षातील बारा पौर्णिमांपैकी अकरा पौर्णिमा श्रमदानासाठी आणि पौष महिन्याची पौर्णिमा तलावासाठी धान्य अथवा पैसा गोळा करण्यासाठी ठेवण्याची परंपरा होती. छत्तीसगढमध्ये त्या दिवशी छेर छेरा सण साजरा करतात. छेर छेरात लोकांचे गट निघतात. घरोघरी जाऊन गीत गात धान्य गोळा करतात. भाताचे पीक कापून घरी आलेले असते. प्रत्येकजण आपापल्या परीने भात दान करतो. या प्रकारे जमा केलेला भात ग्रामकोषात ठेवला जातो आणि या कोषातूनच येणाऱ्या दिवसांत तलाव तसेच अन्य सार्वजनिक स्थानांची दुरुस्ती व नवीन कामे पूर्ण केली जातात.

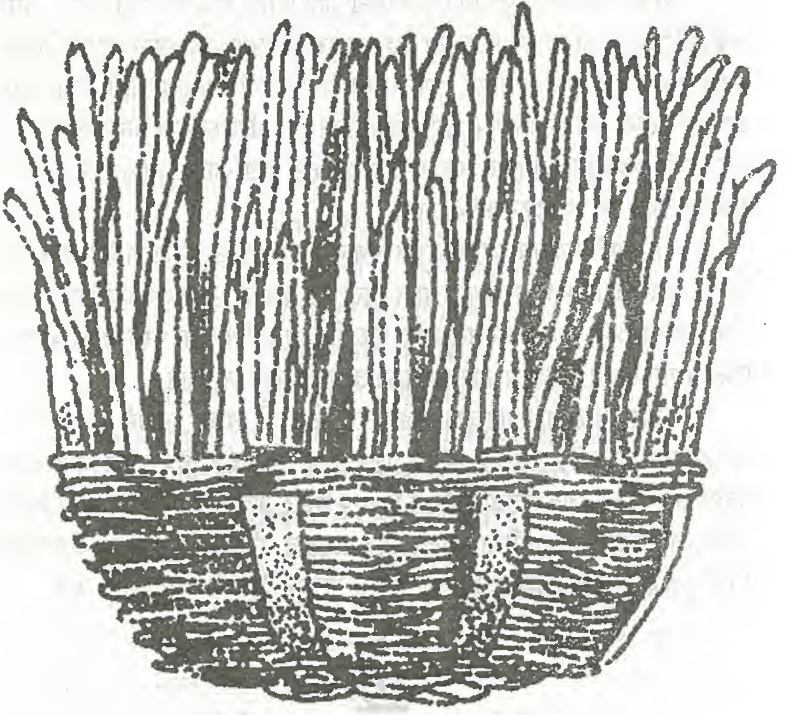
सार्वजनिक तलावात सर्वांचे श्रम व धन तर लागतेच, पण अत्यंत खाजगी स्वरूपाच्या तलावातही सार्वजनिक स्पर्श आवश्यक मानला जाई. तलाव तयार झाल्यानंतर त्या परिसरातील सर्व सार्वजनिक स्थळांवरून थोडीथोडी माती आणून तलावात टाकण्याची प्रथा आजही आहे. छत्तीसगढमध्ये तलावाचे बांधकाम पूर्ण होताच त्यात घोड्याची पागा, हत्तीखाना, बाजार, मंदिर, स्मशानभूमी, वेश्यालय, आखाडे आणि विद्यालयातील माती टाकली जात असे.

कदाचित जास्त शिक्षण घेणारे आपल्या समाजापासून आज दूर जाताहेत. परंतु त्या काळी मोठ्या विद्या केंद्रातून बाहेर पडण्याची वेळ तलावनिर्मितीच्या प्रसंगात बदलली जात असे. मधुबनी, दरभंगा क्षेत्रांमध्ये ही परंपरा बराच काळ चालू होती.

तलावात प्राण आहे. या प्राणप्रतिष्ठेचा उत्सव खूप गाजावाजा करीत होत असे. काहीकाही ठिकाणी ताम्रपट अथवा शिलालेखावर तलावाचे संपूर्ण विवरण कोरले जात असे.

काहीकाही ठिकाणी तर तलावांचा संपूर्ण विधिवत विवाह होत असे. छत्तीसगढमध्ये ही प्रथा आजही अस्तित्वात आहे. विवाहापूर्वी या तलावाचा उपयोग करीत नसत. त्यातून पाणी काढले जात नसे किंवा तो ओलांडलाही जात नसे. विवाहसमयी त्या क्षेत्रातील सर्व लोक, सर्व गाव तलावाच्या पाळूवर जमा होतो. आजूबाजूच्या मंदिरातील माती आणली जाते. गंगाजल येते आणि या बरोबरच इतर ५ किंवा ७ विहिरींचे अथवा तलावांचे जल मिसळून विवाह साजरा होतो. काही काही ठिकाणी तर हौशी निमति आपल्या शक्तीनुसार हुंड्याचीही व्यवस्था करतात.

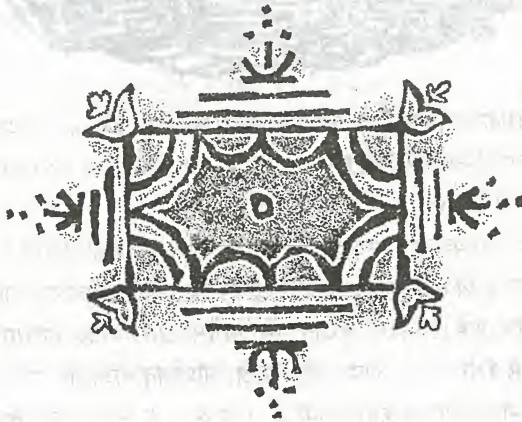
विवाहोत्सवाच्या स्मृतिप्रीत्यर्थ तलावावर स्तंभ उभा केला जात असे. बऱ्याच काळानंतर जेव्हा तलावाची सफाई आणि खोदाई पुन्हा केली जाई. त्या वेळेसही त्या घटनेच्या स्मृतिप्रीत्यर्थ स्तंभ लावण्याची परंपरा होती.

आज लोकसंख्येवरून शहर किती मोठे आहे हे ठरते. त्या वेळी शहराचे अथवा गावाचे मोठेपण तलावांच्या संख्येवरून ठरत असे. किती लोकसंख्येचे शहर अथवा गाव आहे, याऐवजी किती तलावांचे गाव आहे असे विचारले जात असे. छत्तीसगढमध्ये मोठ्या गावासाठी एक म्हण आहे. 'छै आगर छै कोरी' म्हणजे आपल्याकडे मराठी, अशिक्षित लोकांच्या भाषेत ६ विसा वर ६ याचाच अर्थ मोठ्या गावात कमीत कमी $६ \times २० + ६ = १२६$ तलाव असावे. आजच्या बिलासपूर जिल्ह्यातील इसवी सनापूर्वी वसलेल्या मल्हार क्षेत्रात १२६ तलाव होते. त्याच क्षेत्रात रतनपूर (दहावे ते बारावे शतक) खरौदी (सातवे ते बारावे शतक), रायपूरमधील आरंग व कुबेरा आणि सरगुजा जिल्ह्यांतील दीपाडीह गावात आज आठशे-हजार वर्षांनंतरही कुठेकुठे शंभर तर काही ठिकाणी पूर्ण १२६ तलाव मोजता येतात.

या तलावाच्या दीर्घायुष्याचे एकच रहस्य आहे ममत्व. हा तलाव माझा आहे, आमचा आहे ही भावना. अशी भावना असल्यावर देखभाल दुरुस्तीसारखे शब्द लहान वाटतात. पाण्याने तलाव भरू दे अशी गीते गाणाऱ्या, तशी कामना करणाऱ्या स्त्रिया त्या काळी होत्या, तसेच आपल्या कर्तव्याने ही कामना पूर्ण करण्याचे वातावरण निर्माण करणारा समाज त्यांच्या मागे होता. घरमैल म्हणजे सर्व घरातील सगळ्यांनी मिळून काम करणे आणि अशाचप्रकारे तलावाच्या दुरुस्तीचे काम सर्वजण मिळून करीत असत.

तीर्थस्थानी सर्वानाच जायचे असते. पण जे तीर्थांला जाऊ शकत नाहीत, ते आपल्या भागात तलावांची निर्मिती करून पुण्य प्राप्त करून घेऊ शकतात. तलाव बनविणारा पुण्यात्मा आहे, महात्मा आहे. अशाप्रकारे तलाव हेच एक तीर्थ ठरते. येथे यात्रा भरते आणि या यात्रेत एकत्र येणारा समाज तलावाला आपल्या डोळ्यांत आणि मनात वसवितो.

तलाव समाजाच्या मनात जसा आहे तसाच कुठेकुठे तो त्याच्या तनातही आहे. पुष्कळशा वनवासी समाजात गरीरावर तलाव, विहिरी, पशुपक्षी, फुले इत्यादीचे चित्र अथवा चिन्हे गोंदवून घेतात. सहरिया समाजात सीतेची विहीर व सामान्य विहीर अशी चिन्हे गोंदकामासाठी प्रचलित आहेत. सहरिया समाज शबरीला आपली पूर्वज मानतात. सीतेशी विशेष संबंध असल्यामुळे सहरिया लोकांना सीतेची विहीर आपल्या अंगावर गोंदवून घेण्याची जास्त आवड आहे.

सीतेची विहीर या चिन्हात मुख्यतः एक आयत आहे. आयताच्या आत लाटा असतात. जीवनाचे प्रतीक मानला गेलेला एक बिन्दू मधोमध असतो. आयताच्या बाहेर बारा पायऱ्या आहेत आणि चारही कोपऱ्यांवर फुले आहेत. आणि या फुलात जीवनाचा सुगंध आहे. इतक्या सर्व गोष्टी एका सरळ, सरस रेखाचित्रात उतरविणे अत्यंत कठीण आहे.

मात्र गोंदण काम करणारे कलाकार आणि गोंदवून घेणाऱ्या स्त्री-पुरुषांच्या मनात तलाव, विहीर हे भिन्नलेले असल्यामुळे आठनऊ रेषा आणि आठनऊ बिंदू यातून हे संपूर्ण दृश्य ते शरीरावर सहज अंकित करतात. हीच प्रथा तामिळनाडूच्या दक्षिण आरकाट जिल्ह्यातील कुंराऊं समाजातही आहे.

कुठलाही तलाव एकटा नाही,
तो पूर्ण भरलेल्या संपूर्ण जल परिवाराचा सदस्य आहे.

त्यात सर्वांचे पाणी आहे
आणि त्याचे पाणी सर्वांत आहे
असे मानणाऱ्यांनी एक तलाव खरोखर
असाच बनविला होता.

जगन्नाथपुरी मंदिराजवळील बिंदुसागरात देशातील
प्रत्येक जल स्रोतातील तसेच नद्या आणि समुद्राचेसुद्धा पाणी
मिळविले आहे. अलग अलग दिशांतून येणारे

भक्त आपल्या क्षेत्रातून पाणी आणून
बिंदुसागरमध्ये अर्पण करतात.

ज्यांच्या तनात, मनात तलाव भरलेला आहे, ते तलावाकडे केवळ एक पाणी असलेला खड्डा या भावनेने बघू शकत नाहीत. त्यांच्या लेखी तलाव एक जिवंत परंपरा आहे, परिवार आहे आणि त्यांचे पुष्कळ नातेवाईकसुद्धा आहेत. कोणत्या वेळी कुणाचे स्मरण करावे म्हणजे तलाव टिकून राहील, याची त्याला पूर्ण जाणीव आहे.

जर वेळेवर पाऊस झाला नाही तर कुणाला साकडे घालावे? इंद्र हा पर्जन्याचा देव. परंतु सरळ त्याचे दार ठोठावणे कठीण आहे आणि बहुधा योग्यही नाही. इंद्राची मुलगी काजल. काजल मातेपर्यंत आपले संकट पोहोचविले तर ती पिता इंद्राचे लक्ष नीट वेधू शकते. पहिला पाऊस पडला आणि नंतर एक पंधरवडा पाऊस आलाच नाही तर काजलमातेची पूजा केली जाते. संपूर्ण गाव सीमेवर असलेल्या तलावावर पूजागीत गात जमा होतो. नंतर दक्षिणेकडे तोंड करून काजलमातेकडे पाण्यासाठी याचना केली जाते, कारण दक्षिणेकडूनच तर ढग पाणी घेऊन येतात.

काजलमातेची आराधना करण्यापूर्वी बऱ्याच स्थळी पवन-परीक्षासुद्धा केली जाते. ही परीक्षा आषाढ शुक्ल पौर्णिमेला करतात. या दिवशी तलावावर मेळावा भरतो आणि वाऱ्याची गती पाहून भविष्यवाणी केली जाते. त्या हिशोबाने पाऊस वेळेवर पडतो आणि जर नाहीच पडला तर मग काजल मातेला आळविले जाते.

तलाव काठोकाठ भरणे याचाही एक उत्सव होतो. सांडवा वाहणे यापेक्षा मोठा प्रसंग समाजासाठी कोणता बरे असेल? भुज (कच्छ) मधील सर्वात मोठा तलाव हमीरसरच्या घाटावर बनविलेली हत्तीची मूर्ती सांडव्यावरून पाणी वाहण्यास सुरू झाल्याची सूचना देते. या मूर्तीला पाण्याने स्पर्श केला की सांडव्यावरून पाणी वाहायला सुरुवात होते. असा स्पर्श केल्याची बातमी साऱ्या शहरात लगेच पोहोचते. त्याबरोबर सारे शहरवासी तलावावर एकत्र येतात. कमी पावसाच्या या भागात ही घटना म्हणजेच एक उत्सव असतो. भूजचा राजा घाटावर येतो. सर्वांच्या उपस्थितीत तलावाची पूजा करतो आणि संपूर्ण भरलेल्या तलावाचा आशीर्वाद घेऊन परततो. तलाव भरणे ही एक साधी घटना नाही. तो एक आनंददायी क्षण आहे. मंगल सूचक आहे. उत्सव आहे. महोत्सव आहे. प्रजा आणि राजा या दोघांनाही घाटावर नेणारा हा प्रसंग आहे.

याच दिवसांत देवता पण घाटावर येतात. जल झूलन या सणात मंदिरातील चल मूर्ती तलावापर्यंत आणली जाते आणि संपूर्ण साजशृंगार करून तिला झोक्यात झुलवले जाते. देवसुद्धा श्रावणातील या झोक्याचा आनंद घेतात.

कोणताही तलाव एकटा नाही. तो आहे भरलेल्या जल परिवारांचा एक सदस्य. त्यात सर्वांचे पाणी आहे आणि त्याचें पाणी सर्वात आहे - असे मानणाऱ्यांनी एक तलाव खरोखरच असाच बनविला होता. जगन्नाथपुरी मंदिराजवळील बिंदुसागरात देशातील प्रत्येक जलस्रोताचे नद्यांचे आणि समुद्राचेसुद्धा पाणी मिळविले आहे. वेगवेगळ्या दिशांनी येणारे भक्त आपापल्या क्षेत्रातून पाणी आणून बिंदुसागरामध्ये अर्पण करतात.

देशाच्या एकतेच्या परीक्षेच्या या काळात बिंदुसागर राष्ट्रीय एकतेचा सागर म्हणविला जातो. बिंदुसागर अखंड भारताचे प्रतीक आहे.

येणारा काळ कसा असेल? हे भविष्य वर्तविणे तसे कठीणच. मात्र याचा एक मापदंड तलाव हासुद्धा होता. नवरात्रानंतर जवारे विसर्जित होतात. राजस्थानात या प्रसंगी लोक तलावावर एकत्र येतात आणि विसर्जनानंतर तलावातील पाणी पातळी बघून पुजारी येणाऱ्या काळाची भविष्यवाणी सांगतात. तोपर्यंत पावसाळा संपलेला असतो. तलावात जितके पाणी जमा होणे शक्य होते ते जमा झालेले असते. आता या स्थितीवरच येणाऱ्या काळातील परिस्थिती अवलंबून असते.

आज ही प्रथा नामशेष झाली आहे. तलावातील पाणीपातळी पाहून आज भविष्यवाणी करायची असेल तर तलावावर उभा असलेला पुजारी बहुधा हेच म्हणेल की अतिशय वॉईट काळ येणार आहे.

आजही जिवंत आहेत तलाव

वाईट काळ आला होता. भविष्यवेत्ते पुजारी असते तर नक्कीच त्यांनी म्हटले असते की तलावांकरिता वाईट काळ आला आहे. ज्या थोर परंपरा व समजुती तलावांची निर्मिती करत असत त्याच आता लुप्त होत आहेत.

दुरावा हा एक छोटा शब्द आहे. परंतु शासन आणि समाज यांच्यामध्ये हा शब्द आल्यामुळे समाजाचे कष्ट किती वाढतात याचा हिशेबच नाही. म्हणूनच जेव्हा हा दुरावा एका तलावाचा नसून सातासमुद्राचा बनतो तेव्हा तर काय बोलणार?

इंग्रज सातासमुद्रापलीकडून आले होते. आपल्या समाजाचा अनुभव घेऊन आले होते. त्यांच्याकडे समाजामध्ये वर्ग होते. त्यात स्वामी आणि दास असे संबंध होते. तिकडे समाजाचे हित कशात आहे याचा निर्णय शासन घेत असे. येथे जातीवर आधारित समाज होता. राजे जरूर होते. परंतु राजा आणि प्रजा यांचे संबंध इंग्रजांकडे असणाऱ्या संबंधापेक्षा अतिशय भिन्न होते. येथे समाज आपल्या हिताचा निर्णय स्वतःच घेतो. आपल्या शक्तीने व आपल्या संयोजनाने आपण घेतलेला निर्णय समाज स्वतः पूर्णत्वास नेत असे. शासन फक्त सहायक असे.

पाण्याची व्यवस्था करण्याची चिंता आमच्या विशाल समाजाच्या कर्तव्यभावेच्या विशाल सागराचा एक थेंब होता. सागर आणि हा थेंब एक दुसऱ्याशी जोडलेले होते. थेंब सुटे झाले तर न सागर राहणार न थेंब वाचणार. आता समुद्रापलीकडून आलेल्या इंग्रजांना समाजाच्या या कर्तव्यभावेच्या विशाल सागर दिसला नाही, तसेच त्यातील थेंबही दिसले नाहीत. त्यांनी स्वतःकडील अनुभव आणि प्रशिक्षणाच्या आधारे येथील राज्याचे दस्तऐवज शोधण्यास जरूर सुरुवात केली, मात्र तशी नोंद येथील राज्यात ठेवलेली नसल्यामुळे त्यांनी असा समज करून घेतला की येथील सर्व व्यवस्था त्यांनाच करावयाची आहे. येथे तर काहीच नाही.

देशातील अनेक भागांत फिरून इंग्रजांनी बरीच माहिती नक्कीच गोळा केली. परंतु या अभ्यासात कुतूहलापेक्षा जास्त काहीच नव्हते. त्यात कर्तव्याचे सागर आणि त्यांच्या थेंबांना समजण्याची दृष्टी नव्हती. त्यामुळे विपुल माहिती गोळा केल्यानंतर जी धोरणे ठरली, त्या धोरणांनी या सागरातील थेंबच अलगअलग केले.

उत्कर्षाचा काळ भलेही मागे पडला होता, परंतु इंग्रजांच्या पतनाला अजून प्रारंभ झाला नव्हता. १९ व्या शतकाच्या शेवटी एवढेच नव्हे तर विसाव्या शतकाच्या आरंभी इंग्रज येथे फिरतफिरत जे बघत होते, लिहीत होते, जे गॅझेटिअर बनवीत होते, त्यात अनेक ठिकाणी छोट्याच नव्हे तर मोठ्या तलावांच्या चालू असलेल्या कामांचा उल्लेख मिळतो.

मध्य प्रदेशमधील दुर्ग आणि राजनांदगावसारख्या क्षेत्रात १९०७ पर्यंत “बऱ्याच मोठ्या तलावांचे निर्माण कार्य चालू होते.” यातील तांदुला नावाच्या तलावाचे काम ११ वर्षे अखंडपणे चालू होते. सिंचनासाठी या तलावातून निघणाऱ्या कालव्याची लांबी होती ५१३ मैल.

समाज टिकविण्यासाठी जे नेते हे काम करीत होते, त्यांच्या मनात समाजाला हलवून टाकणारी ही नवीन व्यवस्था कशी बरे सामावू शकेल? त्यांच्याकडून इंग्रजांना खूप विरोध झाला. सांसी, भील यांसारख्या स्वाभिमानी जातींच्या विरोधामुळे इंग्रजांनी त्यांना ठग आणि गुन्हेगारसुद्धा म्हटले. आता जेव्हा सर्व काही इंग्रजांनाच करावयाचे होते तर पूर्वीचा सांगाडा तुटणारच. या सांगाड्याला तुच्छ लेखणे, त्याची उपेक्षा करणे म्हणजे काही फार विचारपूर्वक केलेले कुटिल षड्यंत्र नव्हते. तो तर या नवीन दृष्टीचा स्वाभाविक परिणाम होता. जे इंग्रजांना विरोध करीत देशाला स्वतंत्र करण्याकरिता लढत होते त्या लोकांनाही ही नवान दृष्टी आवडली हे आमचे दुर्भाग्य.

मागील काळातील अनुभवी व कुशल हात बदलून आता ते अकुशल कामगार झाले होते. गुणिजनांच्या यादीत असणाऱ्या अनेकांना अशिक्षित, असंस्कृत मानले जाऊ लागले. नवीन राज्य आणि त्याच्या प्रकाशामुळे चमकणाऱ्या नव्या सामाजिक संस्था व नवीन आंदोलन करणारेसुद्धा आपल्याच नेत्यांच्या शिक्षण - प्रशिक्षणाबाबत इंग्रजांच्याही पुढे गेले होते. स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर शासन, सामाजिक संस्था तसेच बहुतेक आंदोलनातसुद्धा हीच लज्जास्पद प्रवृत्ती आजही चालू आहे.

त्या गुणी समाजाच्या हातातून पाण्याची व्यवस्था कशाप्रकारे हिसकावून घेण्यात आली याची एक झलक म्हैसूर राज्यात बघावयास मिळते. सन १८०० मध्ये म्हैसूर राज्याची व्यवस्था दिवाण पूर्णेंच्या पाहत असत. त्या वेळी राज्यात ३९,००० तलाव होते. असे म्हणतात की एखाद्या डोंगराच्या शिखरावर एक थेंब जरी पडला आणि अर्धा इकडे व अर्धा तिकडे वाहत गेला तरीही त्याला गोळा करून घेणारे तलाव तेथे अस्तित्वात होते. समाजशिवाय राज्याच्या तिजोरीतूनही या सुंदर तलावांची देखभाल करण्यासाठी प्रत्येक वर्षी साधारण लक्ष रुपये लागत असत.

राज्य बदलले, इंग्रज आले. सर्वप्रथम त्यांनी या फालतू खर्चावर आळा घातला आणि सन १८३१ मध्ये राज्यातर्फे तलावासाठी देण्यात येणाऱ्या या रकमेत कपात करून ती एकदम निम्मी केली. पुढील ३२ वर्षे नव्या राज्याच्या कंजुशीला समाज आपल्या औदार्याने झाकत राहिला. तलाव लोकांचे होते. त्यामुळे राज्यातर्फे मिळणारी मदत कमी झाल्यानंतर अथवा बंद झाल्यानंतरही समाज या तलावांचा सांभाळ करीत आला.

अनेक वर्षांची जुनी स्मृती इतक्या सहज लोपत नाही. परंतु तरीही ३२ वर्षांनंतर म्हणजे सन १८६३ मध्ये तेथे सर्वप्रथम पी. डब्लू. डी. तयार झाले आणि सर्व तलाव लोकांपासून हिसकावून घेण्यात येऊन पी. डब्लू. डी. कडे सोपविण्यात आले.

प्रतिष्ठा तर आधीच गेली होती. नंतर धन, साधन हिरावले गेले आणि आता स्वामित्वसुद्धा हिरावले गेले. सन्मान, सुविधा आणि अधिकाराविना समाज लाचार होत गेला. अशावेळी समाजाने फक्त कर्तव्य करावे अशी आशा कशी बरे करावी?

म्हैसूरच्या ३९,००० तलावांची दुर्दशा झाल्याची कहाणी फार मोठी आहे. पी.डब्ल्यू.डी.कडून काम होऊ शकले नाही. त्यामुळे सिंचन विभागाची निर्मिती झाली. तलाव त्यांच्याकडे सोपविण्यात आले. ते काही करू शकले नाहीत. त्यामुळे परत पी.डब्ल्यू.डी.कडे सोपविण्यात आले. अशी विभागाची अदलाबदल करताकरता इंग्रजांनी तलावांतून मिळणारे उत्पन्न वाढवीत नेले आणि देखभाल दुरुस्तीची रक्कम मात्र कमी करीत नेली. इंग्रजांनी या कामासाठी वर्गणी मागण्यास सुरुवात केली आणि नंतरनंतर जबरदस्तीने ती वसूल करण्यास सुरुवात केली.

इकडे दिल्ली ही तलावांच्या दुर्दशेची राजधानी बनत गेली. इंग्रज येण्यापूर्वी येथे ३५० तलाव होते. यांना पण उत्पन्न लाभाच्या तराजूत तोलण्यात आले आणि कमाई देऊ न शकणाऱ्या तलावांना या पारड्यातून बाहेर फेकण्यात आले.

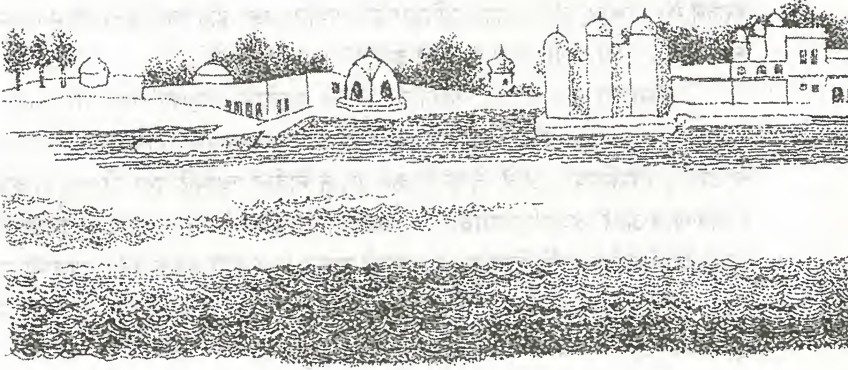
त्याच काळात दिल्लीत नळ बसविण्यात येत होते. सन १९०० च्या जवळपास विवाहप्रसंगी गायल्या जाणाऱ्या विवाह गीतांतून याला क्षीण विरोध झाला. तरीही नळ बसवले गेलेच आणि ठिकठिकाणी असणाऱ्या तलाव आणि विहिरी यांतून येण्याऐवजी इंग्रजांच्या नियंत्रणाखालील 'वॉटर वर्क्स'मधून पाणी येऊ लागले.

प्रथम मोठ्या शहरांतून आणि नंतर लहानलहान शहरांतूनसुद्धा हीच स्थिती दिसायला लागली. परंतु केवळ पाईप अंथरून नळाची तोटी लावल्याने पाणी थोडेच येणार? ही गोष्ट त्या वेळेस नसली तरी स्वातंत्र्यानंतर हळूहळू समजू लागली.

सन १९७० नंतर तर हे एक भीतीदायक दुःस्वप्न झाले. तोपर्यंत अनेक शहरांतील तलाव उपेक्षेच्या गाळाने भरले होते आणि त्यांवर अनेक नवीन वस्त्या, बाजार आणि स्टेडियम बांधण्यात आले होते.

परंतु पाणी आपला रस्ता विसरत नाही. तलावात अतिक्रमणे केलेल्या नवीन वस्त्यांत पावसाळ्यात पाणी भरले जाते आणि मग पावसाळा संपतो न संपतो तोच या शहरात पाणी टंचाईचे ढग जमा होतात.

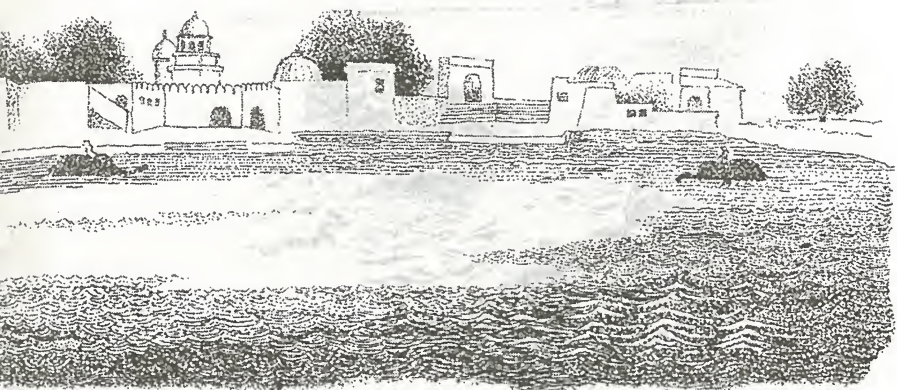
ज्या शहरांकडे थोडाबहुत पैसा आहे, ताकद आहे, ती दुसऱ्याचे पाणी हिसकावून आपल्या नळाकडे वळवीत कसेबसे दिवस रेटत होती. मात्र इतरांची स्थिती दिवसेंदिवस बिघडत जात आहे. अनेक शहरांचे जिल्हाधिकारी फेब्रुवारी महिन्याच्या आसपासच तलावाचे पाणी सिंचनासाठी देण्याचे थांबवून शहरांसाठी आरक्षित करतात.

शहरांना पाणी हवे, मात्र पाणी देणारे तलाव नकोत. मग पाणी ट्यूबवेलमधूनच मिळू शकेल. पण त्याकरिता वीज, डिझेल याच्या बरोबर त्या शहराखाली जमिनीत पाणी असणे आवश्यक आहे. चेन्नईसारख्या अनेक शहरांचा असा दुःखद अनुभव आहे की सतत खोलखोल जाणाऱ्या पाणी पातळीला सत्ता आणि पैशाच्या जोरावर थांबविता आले नाही. काही शहरांनी दूरवर वाहणाऱ्या नदीतून पाणी उचलून आणण्याचा अत्यंत खर्चिक व अव्यावहारिक उपाय केला. याकरिता कोट्यवधी रुपयांचे वीजबिलसुद्धा द्यावे लागत असे.

इंदौरच्या या उदाहरणाने डोळे उघडू शकतील. लांबून वाहणाऱ्या नर्मदा नदीतून येथे पाणी आणले होते. योजनेचा पहिला टप्पा अपुरा पडला तेव्हा दुसऱ्या टप्प्याची मागणी एका सुरात पुढे आली. यात काँग्रेस, भारतीय जनता पार्टी व साम्यवादी दलांशिवाय शहरातील पहेलवान श्री. अनोखीलाल यांनी एका पायावर ३४ दिवस उभे राहून 'सत्याग्रह' केला. याच इंदौरमध्ये काही दिवसांपूर्वी बिलावलीसारखा तलाव होता त्यात फ्लाईंग क्लबचे विमान पडल्यामुळे पाणबुड्यांना उतरविण्यात आले होते. त्यांना ते विमान सापडले नव्हते. इतका मोठा हा तलाव होता. आज मात्र बिलावली एक मोठे कोरडे मैदान बनले असून त्यात फ्लाईंग क्लबची विमाने उडविता येतील.

इंदौरच्या शेजारच्या देवास शहराची कथा यापेक्षाही विचित्र आहे. मागील ३० वर्षांत येथील लहान-मोठ्या सर्व तलावांत भर टाकून त्यावर घरे आणि कारखाने उभारण्यात आले. मात्र नंतर समजले की या भागाला पाणी देणारा स्रोतच आता शिल्लक राहिला नाही. शहर रिकामे झाल्याच्या बातम्या छापून येऊ लागल्या. शहरासाठी पाणी आणावे लागणार, पण आणणार कुठून? देवासच्या तलाव आणि विहिरीऐवजी रेल्वेस्टेशनवर १० दिवस रात्रंदिवस काम चालू होते.

२५ एप्रिल १९९० ला इंदौरवरून ५० टँकर घेऊन एक रेल्वे देवासला पोहोचली. स्थानिक शासन मंत्र्यांच्या उपस्थितीत ढोल नगारे वाजवून पाण्याच्या रेल्वेचे स्वागत करण्यात आले. मंत्रीजींनी रेल्वे स्टेशनवर आलेल्या नर्मदेचे पाणी पिऊन या योजनेचे उद्घाटन केले. यापूर्वीही असेच गुजरात आणि तामिळनाडूच्या काही शहरांत रेल्वेने पाणी पोहोचविण्यात आले. मात्र देवासमध्ये रोज सकाळी पाण्याची रेल्वे येत असे. टँकरमधील पाणी पंपाच्या साहाय्याने टाक्यात चढविले जात असे तेव्हा कुठे शहरात वाटप होत असे. रेल्वेचे भाडे दर दिवशी चाळीस हजार रुपये होते. पाणी वर चढविण्याचा विजेचा खर्च वेगळा.

तसेच इंदौरमधून मिळणाऱ्या पाण्याची किंमतही वेगळी पडली तर या योजनेचे पाणी दुधाच्या भावातच पडणार. मात्र मध्यप्रदेश शासन केंद्र शासनाकडून रेल्वे भाडे माफ करून घेत होते. दिल्लीकरता दूर गंगेमधून पाणी आणणारे केंद्र शासन, मध्यप्रदेशच्या बाबतीत औदार्य दाखवित होते. मनमोहनसिंग यांची नवीन 'उदारवादी' नीती रेल्वे आणि विजेची किंमत वसूल करावयास बसली तर देवासला नरकवास बनण्यास कितीसा वेळ लागणार होता?

पाण्याच्या बाबतीतील या मूर्खपणाची उदाहरणे काही कमी नाहीत. मध्यप्रदेशाच्याच सागर शहराचे उदाहरण पाहा. साधारण ६०० वर्षांपूर्वी लाखा बंजाराने निर्माण केलेल्या सागर नामक एका विशाल सरोवराच्या किनाऱ्यावर वसलेल्या शहराचे नावच सागर झाले होते. आज येथे नवीन समाजाच्या चार प्रतिष्ठित संस्था आहेत. पोलिस प्रशिक्षण केंद्र, सैन्यदलाच्या महार रेजिमेंटचे मुख्यालय, नगरपालिका, आणि सर हरिसिंह गौर यांच्या नावे एक विद्यापीठ आहे. एक बंजारा येथे आला होता आणि विशाल सागर बनवून गेला होता. मात्र नवीन समाजाच्या चार साधनसंपन्न संस्था या तलावाची देखभालसुद्धा करू शकल्या नाही.

आज सागर तलावावर अनेके शोधप्रबंध पूर्ण झाले. पदव्या प्रदान करण्यात आल्या. परंतु एका अशिक्षित मानल्या गेलेल्या बंजाऱ्याच्या हातून निर्माण झालेल्या या सागरास आजचा सुशिक्षित समाज वाचवू मात्र शकला नाही.

उपेक्षेच्या या लाटेत अनेक तलाव पुनश्च उभे आहेत. देशभरात आठ ते दहा लक्ष तलाव आजही भरत आहेत आणि वरुण देवतेचा प्रसाद सुपात्रासमवेत कुपात्रांनाही वाटत आहेत. त्यांची मजबूत बांधणी हे याचे एक कारण आहे, परंतु एकमात्र कारण नव्हे. नाहीतर मजबूत दगडांनी बांधलेल्या किल्ल्यांचे जुने भग्नावशेष झालेच नसते. अनेक बाजूंनी तुटलेल्या समाजात तलावाच्या स्मृतीची ही मजबुती दगडांच्या मजबुतीपेक्षाही जास्त मजबूत आहे.

छत्तीसगढच्या गावात आजही छेर छेराची गीते गायली जातात आणि त्यातून मिळणाऱ्या अन्नातून आपल्या क्षेत्रातील तलावांची डागडुजी केली जाते. बुंदेलखंडात आजही कजलियांच्या गीतातून या तलावांची आठही अंगे बुडावीत अशी प्रार्थना केली जाते. हरियाणाच्या नारनौलमध्ये मुलांचे जावळ काढल्यानंतर माता-पिता तलावाची माती खोदून पाळूवर टाकतात. न जाणो किती शहरे, किती गावे या तलावांमुळेच टिकून आहेत.

अनेक नगरपालिकांचे या तलावामुळेच पोषण होत आहे. आणि सिंचन विभागसुद्धा या तलावांच्या भरवशावर शेतीला पाणी पुरवीत आहे. 'बीजा की डाह'सारख्या गावात आजही सागराचे तेच नायक नवीन तलाव खोदत आहेत, पहिल्या पावसाळ्यात त्यावर दिवसरात्र पहारा देत आहेत आणि तिकडे घडसीसरवर आजही रोज सकाळ-संध्याकाळ सूर्यदेवता मणभर सोने उधळीत आहे. काही कानांत अजूनही स्वर गुंजतात

“चांगली कामे करा.”

६ पाणी आपलं जीवन आहे. त्यामुळे नद्या आणि जलसाठ्यांजवळच अनेक संस्कृतींचा उदय झाला.

पाऊस पडतो. नदी-नाल्यांतून पाणी वाहते. समुद्रास जाऊन मिळते. पावसाचे फारच कमी पाणी जमिनीत मुरते.

जमिनीत मुरलेले पाणी पुढे वर्षभर पुरवावे लागते. त्याकरिता जलसाठे निर्माण केले गेले. भूजलाचे पुनर्भरण केले जाऊ लागले. ह्याचा आपल्या पूर्वजांनी चांगला विचार केला होता.

गाव तिथे तलाव याप्रमाणे मोठ्या प्रमाणात तलावनिर्मिती चालू होती. काही तलाव राजांनी बांधले. काही साधू-संतांनी करविले. तर काही लोकसहभागातून बांधले गेले.

लोकांच्या मनात तलाव आणि पाण्याबद्दल आपलेपणा होता. तलावाची निर्मिती आणि दुरुस्ती हे काम पवित्र समजले जाई. त्याची शुद्धता राखली जाई. तसेच उपलब्ध पाण्याचे न्याय्य वाटप केले जात असे.

भारतात अनेक वर्षे तलावांची ही उत्तम परंपरा होती. परंतु १८ व्या व १९ व्या शतकांत मात्र या तलावांची खूपच उपेक्षा झाली. अनेक चांगले जलसाठे नष्ट झाले. मुबलक पाण्याचे प्रदेश आज निर्जल होत आहेत. आणि पाण्याचा प्रश्न उग्र बनला आहे.

ह्या सर्व तलावांचे नूतनीकरण करणे, पाण्याविषयी जागृती व आत्मीयता निर्माण करणे हा आजचा जीवनमरणाचा प्रश्न झाला आहे. ११

